

PROF. PEETER ARUMAA

VEENE KEELE
ARENGU PEAJOONI

RK

PEDAGOOGILINE KIRJANDUS

TALLINN

2/24969

PROF. PEETER ARUMAA

VENE KEELE
ARENGU PEAJOONI

2679

RK
PEDAGOOGILINE KIRJANDUS
TALLINN 1941

YENE KELLE
ARTINGU PEJONI

2

A-12337

PHYSICUM KEMIADE
TARTU

Muinasslaavi keele ajaloo ülevaade.

Vokalism.

1. — Slaavi keelte foneetiline süsteem koosneb järgmistest häälikuist:

I. Vokaalid (klambreis lisatud muinasslaavi vastavad tähed):

täisvokaalid: *i* (и) *u* (у) *õ* (ю) *e* (е) *ě* (ѣ)
o (о) *a* (а) *ę* (я) *o* (ѡ)

redutseeritud vokaalid: *ĩ* (ѣ) ja *ũ* (ѣ)

II. Konsonandid (klambreis vastavad muinasslaavi tähed): *p* (п) *t* (т) *k* (к) *b* (б) *d* (д) *g* (г) *χ* (х) *s* (с)
š (ш) *z* (з) *ž* (ж) *l* (л) *r* (р) *m* (м) *n* (н) *v* (в)

2. — Üksikvokaalid on arenenud indo-euroopa keelte vokaalisüsteemist järgmiste häälikuseaduste alusel, mida kõige selgemini näitab olukord muinasbulgaaria ehk muinasslaavi (lühendatult msl.) ehk kirikuslaavi keeles:

indo-eur. *i* > slaavi ѣ: msl. вѣдова 'lesk' — lad. *vidua*; овѣда 'lammas', vrd. lad. *ovis*;

indo-eur. *u* > slaavi ѣ: сѣхѣ 'minia', muinasülemsaksa *snur*, lad. *nurus*; лѣжка ja vrd. eesti *lusikas*, mis on laenatud vene keelest tol ajal, kui slaavi keeltes ei olnud lõplikult arenenud *u* > ѣ ja *i* > ѣ;

indo-eur. *i* püsib slaavi keeles *i*-na: **жиць** ja lad. *vīvus* < vanemast *gvīvus*; **грица** — sanskriti *grīvā* 'kukal';

indo-eur. *ū* > slaavi keeltes **у**: **дымъ** = lad. *fāmus*; **мышь**, vrd. lad. *mūs*; **сынъ** = leedu *sūnūs*.

Vokaalid **и** ja **у** tekivad slaavi keeltes peale selle sageli veel **ь** ja **ъ** pikenemise kaudu. Eriti sageli võib seda näha iteratiivseis verbides, mille iseloomustavaks jooneks on just tüvevokaali pikenemine: **прѣ-льстити**, aga iteratiivselt **прѣлнштати**, **съ-зѣкати** ja iteratiivselt **съ-зѣкати**. Vt. punkti 14.

Indo-eur. *e* säilib sellisena: **везъ** ja lad. *vehō*, **беръ** ja lad. *ferō*;

indo-eur. *ē* on slaavi keeltes andnud *ě* (**ѣ**), mille hääldamine oli esialgu nähtavasti avar *ε*-häälik, näit. **вѣра**, vrd. lad. *vērus*; **семя** = lad. *sēmen*;

indo-eur. *o* püsib sellisena: **кость**, vrd. lad. *costa* 'roie', ja **гость** = lad. *hostis*;

indo-eur. *ō* aga muutub *a*-ks: **дати**, vrd. lad. *dāre*; **звати**, vrd. lad. *nōtus* < *gnōtus*;

indo-eur. *a* on vastupidi arenenud *o*-ks: **ось** = lad. *axis*;

indo-eur. *ā* on säilinud *a*-na: **мати**, vrd. lad. *māter*; **братъ**, vrd. lad. *frāter*.

Sellest nähtub, et indo-eur. lühikesed *o* ja *a* on slaavi keeltes kokku langenud *o*-häälikusse ja pikad indo-euroopa *ō* ja *ā* on samuti kokku langenud, nimelt *a*-häälikusse.

3. — Kõik indo-euroopa diftongid on monoftongideks muutunud. Kui slaavi keeltes esinevad praegu diftongid, on nad hiljem tekkinud redutseeritud vokaali **ь** väljalangemise tõttu *j*-hääliku järel, vt. kavandit II p. 13. Indo-euroopa diftongid annavad ühesuguse resultaadi, olenemata algupärasest pikkusest, s. o. *ei* ja *ēi* ning *ou* ja *ōu* jne. langevad kokku:

indo-eur. *ei* > *i*: **ити** = leedu *ēiti* 'minema'; **криць** = leedu *kreīvas* 'kõver'; **зима**, vrd. kreeka *χεῖμα* 'talv';

indo-eur. *oi* > *ě* (ѣ): **СНѢГЪ** = got. *snaiws*. Ainult sõna lõpus on ta mõningail juhtudel arenenud *i*-ks, nii nom. pl. **РАБН**, aga vrd. kreeka *λόγοι*; leedu *takaĩ* 'teed, rajad' = msl. **ТОЦН**; ja samuti 2. sg. imperatiivi **ВЕРИ** 'võta' = kreeka *φέροις* (2. sg. optatiiv);

indo-eur. *ai* > *ě* (ѣ) alati: **ЛѢВЪ** = lad. *laevus*;

indo-eur. *eu* > *ou*, kusjuures püsib harilikult eelmise konsonandi palataalsus resp. tekib jot-häälik üleminekuhäälikuna: **ЛЮДЕ** < **leudh-*, vrd. muinasülemsaksa *liut* 'rahvas'; **ЛЮБЪ** < **leubho-*, vrd. got. *liufs* 'lieb'.

Indo-eur. *ou* ja *au* on mõlemad > *u*, missugune häälik muinasbulgaaria keeles märgitakse kreeka ortograafia eeskujul **ΟΥ**-na. Algupärane *ou* esineb: **ΡΟΥΔΑ**, vrd. got. *rauþs* 'punane', ja *au*: **ΟΥΧΟ**, vrd. lad. *auris*, leedu *ausis* 'kõrv'; **СОУХЪ** = leedu *saũsas* 'kuiv'; **ТОУРЪ** = lad. *taurus*.

4. — Slaavi keelte vokalismi tähtsamaid iseärasusi on, et vokaalid sõna alguses omandavad sekundaarselt proteetilise üleminekuhääliku, nimelt palataalsed häälikud *i*- ja *ve*-laarsed *ɥ*-:

e- > *ie*-, näit. **ѢСТЬ** 'on' < **esti*, vrd. lad. *est*;

i- > *ii*- > *jb*- > *i*-: prepositsioon **ИЗ** < *jbz*, vrd. leedu *iš*;

ū- > *ɥū*- > **ВЪ**: **ВЫКИЖТИ**, kuulub verbi juurde **ΟΥЖИТИ**;

u- > *ɥu*- > **ВЪ**: **ВЪПИТИ** 'вопить', kuid kui eelneb prefiks, siis veel ilma *ɥ*-ta: **ВЪЗЪПИТИ**;

o- ja *ɔ*- ees on proteetilise hääliku tekkimine slaavi keeltes kõikuv: msl. **ѤЗЪКЪ** 'узкий', kuid poola keeles *w*-: *wąski*; ***ѤГОРЪ** 'угорь', kuid poola keeles *w*-: *węgorz*;

mis on sündinud **Ѥ** = *ě* ees, on raske ütelda, sest on kõikuvusi; ilma *i*-ta: **ѤДЪ** 'sööma', vrd. leedu *ė́du* 'ma süön'. Nii msl. **ѤМЪ**, **ѤШН**, **ѤСТЬ** jne., kuid samast tüvest *ɥѤ* > *ia*: **ѤСАН** 'loomasõim' ja kõikuvusega juba msl. **ѤДЪ** ~ **ИДЪ** 'mürk'.

5. — Nii sõnaalguline kui ka sõnaseesmine *i* on slaavi keeltes põhjustanud tähtsaid häälikumuutusi. *i*-hääliku järel on nimelt muutunud:

o > *e*, eriti tähtis on see tähele panna morfoloogias. Sellest tuleneb siis kõikuvus село ~ поле < **poljo*, samuti näit. instr. селомь ~ полемь; женоѣ ~ доушеѣ < **duxioiŋ* või vok. жено ~ земле;

oi > *ei* ja sellest näit. sageli kaasuste lõppudes „kõvades“ tüvedes т, kuid „pehmeis“, mis kõik on ju moodustatud sufiksaalse *i* abil, esineb н: lok. sg. рѣкъ ~ крајн või lok. pl. рѣкъхъ ~ крајнхъ;

т < ь: рѣкъ, kuid конь < **konjŋ*; gen. pl. женъ ~ доушь;

ы > н: instr. pl. рѣбы ~ крајн, мжжн. Ehk ka tüves шити 'õmblema' = leedu *siūti*. Siis slaavi keeltes: *siūti* > *siyti* > шити.

Muutumatumalt säilivad *i* järel häälikud *a* ja *ŋ* (ж). Kuid tugevasti on muutnud oma kvaliteeti т, mille hääldamine algusest peale on olnud väga avar ning lähenenud ä-häälikule. Seetõttu *i* ja sisihäälikute (х, ш, ж, шт) järel on т > *a*. Ka see häälikuseadus on tähtis slaavi keelte morfoloogia mõistmiseks. Nii on слышати < слышѣти võrdne oma moodustiselt verbiga видѣти (vrd. preesensis võrdselt 3. is. sg. слышѣтъ ja видѣтъ). Samuti ka üksiksõnused, näit. ухъ < уѣкъ või жаль < жѣль, mis vastab saksa *Qual* < **quēli*.

6. — Nasaalvokaalid. Slaavi keeltes esinevad huvitaval kombel ka nasaalvokaalid, ja nimelt *e* (я) ning *ŋ* (ж). Need nasaalvokaalid on praegu elavaist slaavi keeltest säilinud ainult poola keeles. Teistes slaavi keeltes on nasaalne artikulatsioon kaotsi läinud ning säilinud ainult puhtvokaalne element. Vene keeles vastab я < я ja у < ж, vrd. пѣть 'viis' = пять ja мжжъ = муж, kuid poolas pięć ja mąż.

Need nasaalvokaalid on tekkinud:

indo-eur. *em*, *en* > ϵ : ТѢМѢЛ, vrd. leedu *temptýva* ja СВѢТЪ = leedu *šveñtas*;

indo-eur. *om*, *on* > α : ЗѢМЪЛЪ = leedu *žam̃bas* 'äär; kant' (siit eesti *hammas*), ahd. *kamb*; ЗЪМЪЛЪ, vrd. lad. *angustus*, gooti *aggwus* 'kitsas'.

Kuid ϵ võib tekkida ka algupärasteist nn. sonantseist *n*-ist ja *m*-ist, mis on indo-euroopa vokaalidevahelduse ehk apofoonia (Ablaut) saadusi.

7. — Indo-euroopa vokaalide süsteem oli tekkinud eriliste rõhutingimuste tagajärjel järgmiselt:

kaduaste rõhuta asendis: *ø* *i* *u* *n̄* *m̄* *r̄* *l̄*

e-aste rõhulises asendis: *e* *eḯ* *eṽ* *en* *em* *er* *el*

o-aste rõhulises asendis: *o* *oḯ* *oṽ* *on* *om* *or* *ol*

Käesolevas tabelis iga püstloodis rida moodustab eri apofoonia-rea.

Nasaaldiftongide astmevaheldus slaavi keeltes kajastub järgmises arengus: *om*, *on* > α , *em*, *en* > α ja ka *n̄*, *m̄* > α . Leedu keeles leiame viimasel puhul *im*, *in* ehk *um*, *un*. Slaavi keeltes on nähtavasti kaduastmes tekkinud samuti üle *im*, *in* > ϵ . Slaavi keeltes leiame *n̄* ja *m̄* vasted, näit.: десѧтъ 'kümnes', vrd. leedu *dešiñtas*, got. *taihunda*; памятъ, vrd. leedu *atmintis* 'mälestus' ja lad. *mens*.

Kuid kui *n̄*, *m̄* satuvad vokaali ette, siis sonantseist nasaalidest on arenenud *in*, *im* või *un*, *um* ja vastavalt sellele slaavi keeltes ѡн, ѡм või ѣн, ѣм. Vrd. минѣти = leedu *minėti*; грѣмѣти, глѣмѣти, дѣмѣ, vrd. leedu *dumiù* 'ma puhun, тѣмѣ või тѣмѣ.

8. — Suuri muutusi on sündinud ka diftongides, mille lõpposana esineb liikvida — *r* või *l* (vt. eespool antud astmevahelduste tabelit). Ka nende arengus on olnud maksev slaavi keelte foneetika põhiseadus, et kõik silbid peavad olema lahtised, s. o. ei või lõppeda konsonandiga.

Seepärast olid ju diftongid *ei, eu, oi, ou* monoftongeerunud; nasaaldiftongid olid silbi lahtiseks muutnud sellega, et puhas nasaali hääldamine silbi lõpus kadus, seevastu aga eelnev vokaal arenes nasaliseeritud vokaaliks. Liikvidaga lõppevate diftongide ümberkorraldamine nii, et sünniks lah-tine silp, on aga olnud pisut keerulisem, ja siin on slaavi keeled läinud peaaegu igaüks ise rada. Kõige paremini sel-gub see järgmisest tabelist:

	lõunaslaavi keeltes (ka muinasbulg.)	vene keel	poola keel
*or	ra	oro	ro
*ol	la	olo	to
*er	rě	ere	rze(rzo)
*el	lě	olo	le(lo)

Näiteid:

leedu <i>gařdas</i> 'koppel':	msl. градъ	vene город	poola <i>grad</i>
avesta <i>var̥sa</i> 'juuks':	власъ	волос	<i>włos</i>
leedu <i>derwà</i> 'tõrv':	дрѣво	дерево	<i>drzewo</i>
leedu <i>vel̥ka</i> 'tõmbab':	вляшти	волочь	<i>wlec</i>

Kõige lihtsamini on lah-tine silp tekkinud vene keeles. Siin on liikvida järel arenenud sama vokaal, mis seisab liik-vida ees. See nähtus kannab vene grammatikas nimetust „*polnoglassije*“ (полногласие). Poola keeles on sündinud vokaali ja liikvida ümbervahetus ehk metatees (*or* > *ro*, *er* > *re* jne.).

Balkani slaavlaste keeltes — serbia ja bulgaaria ja ka muinasslaavi keeles — on nagu poola keeleski sündinud me-tatees, kuid sellele lisandub vokaali pikenemine *o* > *ō* (> **o**) ja *e* > *ē* (> **e**).

9. — Pisut teisiti on arenenud samad diftongid sõna alguses. Siin oleneb areng algupärasest intonatsioonist.

Kui see intonatsioon oli tõusev ehk akuut ('), siis on kõigis slaavi keeltes sündinud metatees ühes vokaali pikendusega: leedu *árklas* 'ader': msl. *рало*, venes *пало* ja poolas *radło*. Või **óromo*- 'õlg': msl. *рамо* ehk *рама*, vene *рамо*, poola *ramię*.

Kui intonatsioon oli langev ehk circumflex (~), siis balkani slaavlastel on samuti nagu eelmisel juhul *ra-*, kuid vene keeles ja poola keeles *ro-* (tšehhis aga *ra-* nagu balkani slaavlastel!)

**ořsto-*: msl. *расть*, venes *рост* ja poolas *rost*;

**ořlija*: msl. *ралиа*, venes *поля* ja poolas *rola*.

Võrreldagu veel leedu *álkti* 'nalgima': msl. *лакомъ*, vene *лакомый*, poola *takomy*. Kuid teiselt poolt langeva intonatsiooniga:

**ol̃k̃otb̃*: msl. *лакътъ*, vene *локоть*, poola *tokieć*. Samuti

**ol̃d̃b̃ji*: msl. *ладъи*, vene *лодя* ja poola *tódź*.

10. — Sonantsed *r* ja *l* on arenenud paralleelselt sonantsete nasaalidega (*n*, *m*). Nii on leedu keeles arenenud *ir*, *ur* ja *il*, *ul* ja slaavi keeltes vastavalt *ьр*, *ър* ning *ьл*, *ъл*. Muinasslaavi keeles on see algupärane olukord tunduvalt tumestunud. Kirjaviisis esinevad siin redutseeritud vokaalid *ь*, *ъ* harilikult liikvida järel, siis *рь*, *рь*, *ль*, *ль* ja seejuures ei tehta palju vahet *ь* ja *ъ* vahel. Nii et üldiseks juhuks on enamikus *рь* ja *ль*. Vene keeles on siin sündinud redutseeritud vokaalide vokaliseerumine *ьр* > *ер* ja *ър* > *ор*, kuna *ьл*, *ъл* > *ол*, kus vahetegemine *ь* ja *ъ* vahel *l*-i eel on seega kaotsi läinud:

Vrd. msl. *уръиъ*, kuid vene *черный*, siis < **чърнъ*; msl. *съ-мрътъ*, vene *смерть*, siis < **сьмъртъ*; msl. *кръма*, vene *корма* < **кърма*; msl. *гръиъ*, vene *горн* < **гърнъ*; slaavi **вьлкъ* (vrd. leedu *vilkas*): msl. *вьлкъ*, vene *волк*, kuid vrd. poola *wilk*; **жьлтъ* = msl. *жлтъ*, vene *жёлтый*; **дългъ* = msl. *дльгъ*, vene *долгий*; **пълнъ* = msl. *плъиъ*, vene *полный*; **вьлна* = msl. *вьлна*, vene *волна* 'laine'; **хълмъ* = msl. *хльмъ*, vene *холм*.

11. — Diftongide *ol* ja *or*, *el* ja *er* puhul ilmneb eriti selgesti ka vanade intonatsioonide saatus slaavi keeltes. Indo-euroopa keeled on tundnud üldse kolme liiki intonatsiooni: pikkadel diftongidel ja osalt pikkadel vokaalidel on olnud algupäraselt tõusev intonatsioon ehk akuut ' , lühikesil diftongidel ja osalt pikkadel vokaalidel on olnud langev intonatsioon ehk circumflex ~ , kuna lühikestel vokaalidel on olnud lühike langev intonatsioon ' . Need intonatsioonid on elavaist slaavi keeltest püsinud ainult serbokroaadi ja sloveeni keeles. Tšehhi ja poola keeles on intonatsiooni olemasolu tagajärgi tunda vokaali kvantiteedis. Tšehhi keeles on näit. algupärane akuut üksikvokaalil säilitanud pikkuse, kuna algupärase langeva intonatsiooniga (~) vokaal on lühenenud. Vene keeles intonatsioon on selgesti eriteldav nn. „polnoglasijsje“ puhul. Me nägime juba, kuidas vanast intonatsioonist olenevalt olid arenenud *r*- ja *l*-diftongid sõna alguses. Veel ulatuslikumalt esineb sama nähtus sõna keskel:

ér, él, ór, ol (mis on saadud indo-euroopa pikkadest diftongidest *er, el, or, ol*) arenevad vene keeles nii, et rõhk on „polnoglasijsje“ teisel osal, sest akuut on algupäraselt olnud tõusev intonatsioon, niisiis *oró, oló, eré, elé > eló* ehk *oló*. Vastavad lühikesed diftongid on kandnud circumflexi, see on aga langev intonatsioon, mistõttu rõhk nüüd asetseb vene keeles „polnoglasijsje“ esimesel osal, niisiis *óro, ólo, ére, éle > ólo*. Näit.:

**oř* (leedus *vařnas*): msl. *вранѣ*, tšehhi keeles lühikese *a*-ga *vran* ja vene keeles *вóрон*.

> **õr* (leedus *várna*): msl. *врана*, tšehhi keeles pika *a*-ga *vrána* ja vene keeles *ворóна*.

Nii on vene keeles algupäraselt tõusev intonatsioon olnud järgmistel „polnoglasijsje“ juhtudel:

корóва, солóма, корóль (laenatud germaani nimest *Karl*), *берёза, молоко* (pl. *молóки*), *молóть, волóчь, шелóm, ворóта*,

морóз, дорóга, болóто, борóть, берéчь, берéменеть, берёста, умерéть, порóг.

Algupärasele langevale intonatsioonile osutavad vene keeles :

гóрод, вóлос, борода́ (aga ak. бóроду), дéрево, сторонá (ak. стóрону), стóрож, головá (ak. гóлову), sóром (murdeis, = kirjakeeles срам), жóлоб, зóлото, нóров (murdeline, = kirjakeeles нрав), гóлод, хóлод, вóлость, бóров, пéред, чéрез, бéрег, мóлот.

12. — Õpetus slaavi intonatsioonidest on raskemaid peatükke slaavi keelte grammatikas. Palju küsimusi on siin veel lõplikult selgitamata. Ta on raske seetõttu, et siin hiljem (nagu leedu keeleski) on sündinud hulk vanade intonatsioonide muutumisi uuteks intonatsioonideks, millist nähtust nimetatakse metatoniaks. Nii on algupärane akuut (´) muutunud teatud tingimustel uueks langevaks intonatsiooniks ehk uus-circumflex'iks, ja vastupidi — vana langev intonatsioon (~) on arenenud uueks tõusvaks intonatsiooniks ehk uus-akuudiks. Metatonia põhjused ei ole täiesti selged. Ta esineb igatahes sageli seal, kus sõna lõpust on kadunud redutseeritud häälikud, nn. *jer*-id (ъ ja ь) ning kus tüvele on lisandunud uued tuletusosad — sufiksivõi prefiksivõi. Eriti ilmekalt selgub see, kui võrrelda liht- ja liitadjektiivide rõhuolusid, sest et ju liitadjektiiv slaavi keeltes moodustub nii, et liitadjektiivile (msl. **новъ** gen. **новъ**, dat. **новоу** jne.) lisandub relatiivpronoomen **io*- vastavas käändes (**новъ** + **н**, gen. **новъ** + **его**, dat. **новоу** + **ему** jne.). Uute osade lisandumise või äralangemisega on muutunud aga sõnade rütm ja seetõttu on põhjalikult muutunud ka vanad intonatsioonid tüveosal. Kui tüvel on olnud algupäraselt langev intonatsioon (~), siis võib see muutuda mitte ainult uusakuudiks, vaid ta võib teatud tingimustel ka üle karata kas eelnevale või järgnevale silbile.

Kõigi nende teooriate põhjal võib väga paljudel juhtudel ka vene keeles seletada, miks vene liikuv rõhk asetseb sel või teisel silbil. Algupärasest circumflex'i intonatsioonist vene „polnoglassijega“ sõnus tuleb lähtuda näit. sääraseil liikuva rõhu juhtudel: он молод, kuid молодой человек; холодно, aga холодный, дорого ~ дорогой; kuid kui algupärane rõhk oli tõusev ('), siis ta jääb samale kohale püsima, muutudes ainult u e k s langevaks rõhuks (mis vene keeles tegelikult küll langeb kokku vana akuudiga, „polnoglassije“ puhul siis oró, oló jne.). Näit. сыто ~ сытый; здоров ~ здоровый.

Neid juhtusid slaavi keelte morfoloogias, kus sünnib metatonia, on üsna rohkesti; üks iseloomulikumaid on näit. gen. pl. *ā*-tüvedes (tüüp жена): võrreldagu säärast vaheldust, kus tüvel on olnud intonatsioon ~: nom. сторона (üle karanud sufiksile), aga algupärane vahekord on säilinud ak. sg. сторону; kuid uus-akuut on tekkinud gen. pl. сторон. Nii veel näit. noomenid голова, борода jne.

Kuid liikumata rõhk sõnadel nagu берёза, ворона, сорóка, мерёжа jne. eeldavad tüvel intonatsiooni '.

Tüve intonatsioonide erinevusest seletub ka näit. rõhu ülekandmise võimalus vene keeles noomenilt prepositsioonile, nimelt ainult sel juhul, kui noomeni tüvel on olnud ~: vrd. на голову, за город, идти по воду, без году, kuid alati näit. на берёзу, на дорогу jne. Kuidas prefiks on muutnud endist intonatsiooni või rõhuasendit, võrreldagu näit. ворот, aga поворот, переворот, коловорот; teiselt poolt aga rõhu tagasitõmbumine prefiksile, näit. záволока, náволока, бэз-толочь jne.

13. — Redutseeritud vokaalide — ь ja ъ — areng slaavi keeltes. Me näeme sageli, et algupärased häälikud ь ja ъ on kas hoopis kadunud või vokaliseerunud. Vokalisatsiooni tagajärg on muinasslaavi ja vene keeles ühesugune: $\text{ъ} > \text{o}$ ja $\text{ь} > \text{e}$. Lääneslaavi keeltes (tšehhi ja poola keeles) on mõle-

Veel mõningaid näiteid vokalisatsiooni illustreerimiseks:
 вѣсь 'kõik' < вѣсь, шель 'läks' < шьль, любовь < любеть, домо-тъ
 'see maja' < домъ-тъ, крепокъ < крепкъ, агнецъ < агньць.

Sageli vahelduvad vormid, kus esineb vahel kadu, vahel areng täisvokaaliks; näit. шель < шьль, kuid pl. шьли > шли on täielikus kooskõlas Havlíku seadusega. Ehk отец < отьць, kuid gen. отца > отца. Nii on vene keeles (ja muinasslaavi keeles) tekkinud nn. liikuv *e* ehk *o* („*e* и *o* беглые“ vene grammatika terminoloogias). Loomulikult on siin sündinud hiljem palju analoogilisi üldistusi. Vene keeles peaks olema nom. sg. швьць > швец, kuid gen. швьца > шевца; selle asemel öeldakse nominatiivi eeskujul швеца.

14. — Vokaalide vaheldus ehk apofoonia (Ablaut) eten-
 dab ka slaavi keeltes tähtsat osa. Vt. punkti 7. Sageli on see
 jäänud täninigi slaavi keeltes tähtsaks funktsiooniteguriks,
 eriti verbi ajaloo (nagu saksa keeleski, vrd. *binden*, *band*,
gebunden). Slaavi keeltes on tähtis meeles pidada seda vähe-
 malt iteratiivsete verbide moodustamise puhul. Nende verbide
 iseloomujooneks on tüvevokaali pikenemine. Nii saame paral-
 leelsed arengud:

e — *ē* > slaavi keeltes *e* — *ѣ*: оґнетѣ, оґнести ja iteratiiv
 оґнетати; погрѣѣ, погрѣти 'matma' — погрѣяти;

o — *ō* > slaavi keeltes *o* — *а*: нз-бодѣ, нзбости 'välja-
 torkama' — нзбодати; коснѣти са — прикоснати са;

i — *ī* > slaavi keeltes *ь* — *и*: съберѣ, съберати — събирати;
 закльнѣ, закльнати — закльнати; оґмьрѣ, оґмьрѣти — оґмирнати; уьтъ,
 унсти — унтати;

u — *ū* > slaavi keeltes *ѹ* — *ы*: надьмѣ, надѣти 'peale
 puhuma' — надымати; вьз-дѣхнѣти 'õhkama' — вьздыхати; съзовѣ,
 съзѣвати — съзывати; послѣж, послѣти — послати; оґсьнѣти
 (< *оусьпнѣти) — оґсьнати.

Muud vokaalid jäävad iteratiivseis verbides muutumatuks.

Konsonantism.

15. — Indo-euroopa keeltes on arvatud algupäraselt olnud olevat nelja liiki klusiile: tenues (*t, p, k*), tenues aspiratae (*th, ph, kh*), mediae (*b, d, g*) ja mediae aspiratae (*bh, dh, gh*). Neist tenues aspiratae esinevad indo-euroopa keeltes väga harva. Slaavi keeltes on aspiratsiooniga read kokku langenud vastavate lihtsate tenues'te ja mediae'tega. Näiteid (velaaride kohta näiteid allpool):

t, p: msl. **ТРИ** 'kolm' — lad. *trēs*, kr. *τριεις*; **ΜΑΤΗ** 'ema' — lad. *māter*; **ΠΛΟΥΤΗ** 'vee peal sõitma' — kr. *πλέω*, leedu *pláuti* 'loputama'; **ΤΕΠΙΔ** 'soe' — lad. *tepidus*.

th, ph: msl. **ΜΑΝΤΗΤΗ** — muinasindia *manthati* 'ta segab ümber'; msl. **ΠΗΝΑ** 'vaht' — muinasindia *phēnas* 'vaht'.

d, b: msl. **ΔΟΜ** 'maja' — lad. *domus*; **ΣΕΔΕΤΗ** 'istuma' — lad. *sedeō*, leedu *sédē'ti* 'istuma';

bh, dh: muinasvene **РЪДРЪ** 'tumeapunane' — muinasindia *rudhirās* 'punane, verine', lad. *ruber*; **ΒΟΓ** — muinasindia *bhāgas* 'osa, õnn, arm', kreeka *φαγειν* 'sööma'; **ΜΕΔ** 'mesi, mõdu' — muinasindia *mādhu*; vene **ФАБ** — lad. *faba*.

16. — Erilist tähelepanu vajab indo-euroopa velaaride (guturaalide) areng slaavi keeltes. Indo-euroopa keeltes eeldatakse olnud olevat kolme liiki velaare: puhtvelaarsed (*k, kh, g, gh*), labiovelaarsed (*ku, kuh, gu, guh*) ja palataalsed (*k̂, kĥ, ĝ, ĝh*). Slaavi keeltes on kaks esimest liiki ühte langenud puhtvelaarsete kasuks. Need esinevad slaavi keeltes *k* ehk *g* kujul. Kolmas rida aga on slaavi keeles arenenud *s*- ja *z*-häälikuks (leedu keeles *š* ja *ž*). Viimati mainitud arengus erinevad slaavi ja balti keeled teistest indo-euroopa keeltest Euroopas (kus esineb siin puhas velaar, näit. gooti keeles *h, k, g*). Näiteid:

k, kh, g, gh: **ΚΛΕΥ** (*k*) — lad. *clavis*, leedu *kliūti* 'kinni jääma, konksu rippuma jääma'; **Ο-ΣΤΕΓ** 'ihukate, rõivas' (*g*) —

leedu *stógas* 'katus', ülemsaksa *dah*, lad. *tegō*; **мѣгга** (*gh*) — leedu *miglà*, muinasindia *mēghás* 'pilv'.

ku, *kuh*, **gu**, *guh* (vrd. ladina keeles *qu*, *gu* ja gooti keeles *q* ja *hw* häälikud): **кѣто** (*ku*) — leedu *kàs* 'kes', lad. *quis*, got. *hwas*; **бѣгъ** (*gu*) — leedu *bé'gti* 'jooksma', kreeka **φέβομαι** 'ma põgenen'; **снѣгъ** (*guh*) — leedu *sniēgas* 'lumi', got. *snaiws*, lad. *nivem* ninguit.

ĥ, *ĥh*, **ĝ**, *ĝh*: **дѣсать** (*ĥ*) — lad. *decem*, kreeka *δέκα*, got. *taihun*, aga leedu *dešimt*; **жнати** (*ĝ*), leedu *žinóti* — lad. *gnōscō*, got. *kunnan*; **жма** (*ĝh*) — lad. *hiems*; **вѣж** (*ĝh*) — lad. *vehō*.

17. — Algupärane *s*-häälik jääb üldiselt slaavi keeltes püsima. Näit. **снѣгъ** = got. *snaiws*; **сунѣ**, vrd. got. *sunus*; **носъ** — saksa *Nase*; **масо** — got. *mims* jne. Nii vastab slaavi keeltes *s* vanale indo-euroopa *s*-ile, kuid ühtlasi palataalsele velaarile (*ĥ*). Kuid sageli on vana *s* arenenud χ -häälikuks ja nimelt, kui *s*-i ees seisis indo-euroopa *i*, *u*, *r*, või *k*. Vrd. **соухъ** = leedu *saūsas*; **оухо**, vrd. leedu *ausis* 'kõrv', got. *auso*; **мѣхъ** — leedu *musai* 'sammal', lad. *muscus*; **блѣха** = leedu *blusà*; **пѣхати** — lad. *pinsō*, *pistus*; **лѣха** < **loisā*-, vrd. got. *laists*; **мѣхъ** 'karusnahk' < **moiso*-; **вѣжновъ** 'ülal' < **vʀsu*-, vrd. lad. *verrūca*; **рѣхъ** 'mina ütlesin' < **rēksom* (minevik, mille tunnuseks on *s*, nn. *s*-aorist), **бѣхъ** 'mina olin' < **bhūsom* (sama moodustis).

18. — Eelmisest selgub, milliseist indo-euroopa allikaist on sündinud slaavi keeltes häälikud *k*, *g*, ja χ (= *k*, *z*, *x*). Hiljem, juba slaavi keelte iseseisvas arengus, on need velaarid allunud tähtsaile palatalisatsiooni muutusile. Neist on arenenud muinasslaavi keeles **у**, **ж**, **с** või **ц**, **з** (< varemast **дз**), **ш**. See muutus on sündinud kolmes järgus, kusjuures igal järgul on olnud oma eri tingimused.

I palatalisatsioon. Tagajärjeks on **у**, **ж**, **ш**. See on kõige vanem palatalisatsioon ja on tekkinud siis, kui **к**-

г-, х-häälikuile järgnes *i*- või *e*-vokaal. Viimaste all mõistame arengut, lähtudes indo-euroopa häälikutesüsteemist: $i > \text{,}$, $\bar{i} > \text{н}$, $e\bar{i} > \text{н}$, $e = \text{е}$, $\bar{e} > \text{ѣ}$. Siis muinasslaavi häälikute ъ, н, е ja ѣ (kui ѣ = indo-euroopa \bar{e} !) ees. Näited: рекъ 'mina ütlen' — речеши 'sina ütled', рѣхъ 'kõne'; мракъ — мрачьнѣ; богъ — vokatiiv божѣ; страхъ — adjektiiv страшнѣ, verb страшити; живъ = leedu *gyvas*; слухъ — слышат $< *слышѣти$; многоъ — komparatiiv множай. Ühend sk areneb muinasslaavi keeles $st\bar{s} > \text{štš}$ (assimilatsioon!) $> \text{št}$ (dissimilatsioon!); paralleelselt $zg > \text{жѡ}$: коскъ ~ adjektiiv коштанѣ $< *коштѣнѣ$ 'vahast'; мозкъ — adjektiiv можданѣ $< *мождѣнѣ$.

II palatalisatsioon. Tagajärjed ч, з (<дз) ja с. Selle palatalisatsiooni on põhjustanud peamiselt velaarile eelnev vokaal, ja nimelt, kui selleks on olnud ъ, а või н. Seejuures on ka tähtis silmas pidada velaarile järgneva vokaali iseloomu. Arvatakse nimelt, et kui selleks oli ѣ või ѡ, siis need takistasid teise palatalisatsiooni tekkimist. Üldiselt on teine palatalisatsioon palju piiratum kui esimene ja esineb peamiselt üksikuil tuletusõpilistel juhtudel: князь, aga княгиня 'княгиня'; мѣсяць, змѣяць; лице 'nägu', aga лиць; ѡзд 'haigus', польза 'kasu', стѣза 'rada'; отьць, юньць, samuti sufikseis -ьць (сръдьць), -ьца (мышьца), -ьца (дѣвьца), kuid -нць püsib (vrd. оүүениць — оүүеница). Sageli iteratiivseis verbides: рекъ 'ütlen' — отрицати, мръкижти — мръцати, дѣвигжти — дѣвизати, смѣхъ — насмѣсати jne.

III palatalisatsioon. Tagajärjed samad nagu eelmisel juhul, seega ч, з, с. Selle palatalisatsiooni põhjustajaks on ainuüksi velaarile järgnev ѣ või н, kusjuures mõlemad peavad tekkinud olema vanast indo-euroopa *oi*- või *ai*-diftongist (võrdle $\text{н} < \bar{e}$ esimese palatalisatsiooni puhul!). Need juhud esinevad ainult teatud käändeis deklinatsiooni tüüpidel рокъ ja рѣка (vt. neid!). Peale selle imperatiivis, mis on slaavi keeles tekkinud vanast indo-euroopa optatiivist, mille

tunnuseks oli *-oi-* (nagu näitab kreeka keel). Nii saame verbist *решти* 'ütlemata' vastavad imperatiivi vormid: sg. *рѣчи* — *рѣчи*, kuid vrd. näit. *рѣкѣ* 'mina ütlen'. Kolmandaks esi-
neb see palatalisatsioon mõnes üksikus sõnatüves: *чѣна*
'hind' = leedu *kainà*, lad. *poena* < **q̄oinā*; *чѣль* = got. *hails*;
дзѣло, *зѣло* 'väga', vrd. leedu *gailūs*; *зѣзда* (< *дзѣзда*), *чѣтъ*
< **kvoito-*. Viimasel kahel juhul, s. o. kus on algupäraselt
olnud *kv*, *gv*, on palatalisatsioon sündinud ainult balkani
slaavi ning vene keeles, mitte aga lääneslaavi keeltes (vrd.
poola keeles *gwiazda* 'täht' *kwiat* 'lill').

sk, *zg* kolmanda palatalisatsiooni puhul > *sts*, *zdz* > *st*,
zd (dissimilatsiooni tõttu): *дѣска*, aga lok. sg. *дѣсть*; *уловѣтъскѣ*,
aga lok. sg. mask. *уловѣтъсть*; *дрѣзгѣ* 'mets' — lok. sg. *дрѣздѣ*.

19. — Põhjalikke muutusi konsonantismis on põhjusta-
nud konsonantidele järgnev *i*-häälik. Enamikus tulevad need
juhud arvesse *io*-sufiksiga moodustatud maskuliinides ja
neutrumeis (tüüp *конѣ*, *поле*) ja *iā*-sufiksiga moodustatud fe-
miniinides (tüüp *земля*). Konjugatsioonis on peajuhud *io*-su-
fiksiga moodustatud preesensid (*борѣж*, *глаголѣж*) ja sageli *i*-ver-
bides (tüüp *хвалити*), kui tüve *хвали-* lõpul *i* muutub > *ĭ* lõppude
ees, mis algavad vokaaliga, näit. 1. isik *хвалѣж* 'kiidan'
< *хвали-ж* > *хвалĭж*, või nomen actionis 'kiitmine': *хваленне*
< *хвали* + *енне*.

$$1. \quad \left. \begin{array}{l} \text{К} \quad k \\ \text{Г} \quad g \\ \text{Х} \quad x \end{array} \right\} + j > \left\{ \begin{array}{l} \text{Ч} \quad \check{c} \\ \text{Ж} \quad \check{z} \text{ (} < \text{varemast } dz \text{)} \\ \text{Ш} \quad \check{s} \end{array} \right.$$

Tegelikult sünnib siin I palatalisatsioon. Näit. *плакати*:
плауѣж < **plakjə*, *уловѣтъ* — *уловѣтъ* 'inimlik' (*io*-sufiksiga pos-
sessiivne adjektiiv, nagu lad. *pater* — *patrius*); *страѣж* 'ma-
valvan' — *стража* < **stragja*; *дѣхити* 'hingama' — *доуша* < *duchia*.

$$2. \quad \left. \begin{array}{l} \text{Т} \quad t \\ \text{Д} \quad d \end{array} \right\} + i > \left\{ \begin{array}{l} \text{ШТ} \quad \check{s}t, \text{ kuid vene keeles } \text{ч} \\ \text{ЖД} \quad \check{z}d, \text{ vene keeles } \text{ж} < \text{жд} \end{array} \right.$$

МСТАТИ 'pilduma' — 1. sg. praes. МШТА < *metjo, venes мечу; ЖАДАТИ 'janunema' — 1. sg. praes. ЖАДАЖ; ЖАЖДА 'janu' < *žedja; СВЕТЪ 'valgus' — СВѢШТА 'küünal' < svētja, v. свеча.

st, zd + i arenevad št ja žd, tegelikult langevad kokku t, d + i arenguga. Kuid siin on olnud arengukäik st, zd + i > stš, zdž > štš, ždž ja siit dissimileerudes št, žd. Vene keeles aga on püsinud nende kahe juhu vahel vahe. Nii t, d + i puhul ч, ж, kuid siin щ ja жж. Näit. КЪЗВѢСТИТИ 'kuulutama' — 1. sg. praes. КЪЗВѢШТА ja part. КЪЗВѢШТЕНЪ; ПРЪГВОЗДТИ 'külge naelutama' — 1. sg. praes. ПРЪГВОЖДА, iteratiiv ПРЪГВОЖДАТИ.

$$3. \begin{array}{l} c \quad s \\ з \quad z \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} c \quad s \\ з \quad z \end{array}} \right\} + i > \left\{ \begin{array}{ll} ш \quad š \\ ж \quad ž \end{array} \right.$$

ПЪСАТИ 'kirjutama' — 1. sg. praes. ПШЖ < *pisiŋ; ПАСТИ 'karjatama' — ПАША 'karjamaa' < pasja; ВЪЗАТИ 'siduma' — 1. sg. praes. ВЪЖЖ < *veziŋ; ЖЖЕ 'kõidik' < *oziŋe.

$$4. \begin{array}{l} н \quad n \\ л \quad l \\ р \quad r \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} н \quad n \\ л \quad l \\ р \quad r \end{array}} \right\} + i > \left\{ \begin{array}{ll} ѣ \quad ñ \\ ѣ \quad í \\ р \quad r \end{array} \right.$$

i on põhjustanud tugeva palatalisatsiooni; ometi r-i puhul on see palatalisatsioon vanabulgaaria keeles kadumas: КОЛА ehk КОЛА < *volja; ОРЛТИ — 1. isik. praes. ОРЖ ОРЖ, kuid sageli ka ОРЖ, samuti МОРЕ, ОУЗЪРЖ < МОРЕ, ОУЗЪРЖ.

$$5. \begin{array}{l} п \quad p \\ б \quad b \\ в \quad v \\ м \quad m \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} п \quad p \\ б \quad b \\ в \quad v \\ м \quad m \end{array}} \right\} + i > \left\{ \begin{array}{ll} пѣ \quad p' \\ бѣ \quad b' \\ вѣ \quad v' \\ мѣ \quad m' \end{array} \right.$$

Labiaalide järel on tekkinud balkani slaavlaste keeltes ja vene keeles üleminekuhäälikuna l, nn. l epentheticum. Seda ei tunne lääneslaavi keeled. Sageli puudub ta ka muinasslaavi tekstides, eriti н ja є ees. Põhjuseks on asjaolu, et uusbulgaaria keeles on see epenteetiline l sekundaarselt kõrvaldatud

ja see protsess algab juba muinasbulgaaria keeles, nagu näitavad kirikuslaavi tekstid. Näiteid: **КОУПНТИ** — **КОУПЛА** 'ost'; **ДОВРЪ** — *io*-sufiksiga aga **ДОБЛЪ** 'vapper'; **СТАВНТИ** — 1. sg. praes. **СТАВЛЪ**, ka iteratiiv **СТАВЛАТИ**; **НИАТИ** 'võtma' — 1. sg. praes. **НИЛЪ**; **ЗЕМЛЪ** < **zemlja*; **КОРАБЛЪ** laensõna kreekast *κοραβιον*.

20. — Lahtiste silpide seadus. Vanad indo-euroopa konsonantühendid on slaavi keeltes suurel määral lihtsustunud, sest siin maksab seadus, et silbid olgu lahtised, s. o. lõppema vokaaliga. Vt. punkt 8. Sõna sees võivad esineda ainult sellised konsonantühendid, mis on võimalikud ka sõna alguses, s. o. silbi alguses. (Siia kuuluvad näit. *bl, br, gv, dv, zv, zg, zd, st, št, žd* jne.). Kuid enamikus juhtudes jääb vanust konsonantühendeist püsima ainult viimane. Foneetiliselt tuleb seda mõista nii, et eelmised konsonandid assimileerusid viimasega, tekkis geminaat ja see hiljem lühenes, näit. *kt* > *tt* > *t* sõnas **НАТЬ** 'viies' = leedu *peñktas*; **ПОТЬ** 'higi' < **pokto-* ja kuulub etümoloogiliselt verbi juurde **ПЕКЪ** 'ma küpsetan'. Sama ühend *kt* palataalsete vokaalide ees areneb nii nagu *tj*, s. o. annab vanabulgaaria keeles **ШТ**, vene keeles **Ч**: **ПОШТЬ** 'öö' = leedu *naktis*; **МОШТЬ** 'võim' < **mokti-* < *mog + ti-*, kuulub verbi juurde **МОГЪ** 'ma suudan'. Sageli just infinitiivides, nagu **ПЕШТИ** < **pekti*, aga prees. **ПЕКЪ** 'ma küpsetan'; **ЖЕЖЪ** ~ **ЖЕШТИ**. Samuti näit. **ДЪШТИ** 'tütar' < *džkti*, leedu *duktė*.

Konsonantide kadu silbi lõpul esineb aga näit. **СЪНЪ** 'uni' < **supno-*, vrd. kreeka *ὕπνος*; **ДЛАТО** < **dolbto*, vrd. verb **ДЪЛЕНТИ**.

Väga sageli tuleb arvestada seda seadust verbi ajaloos, kui lisanduvad sufiksivõid lõpud, mis algavad konsonandiga. Nii infinitiivi lõpu *-ti* ees: **ГРЕТИ** 'kraapima' ja 'aerutama' < **grebti*, sest prees. 1. isik **ГРЕБЪ**; samuti võrdle: **ТЕТИ** 'lööma' ja **ТЕНЪ**; *l*-partitsiibis: **ПЛЕТЪ** ~ **ПЛЕТЪ** < **pletto-* ja **ПЛАДЪ** ~ **ПЛАЪ**; **НАЖТИ**-sufiksiga verbides: **ВЪЗЪВЪНЖТИ** 'üles ärkama' < **bdnōti*, sest selle kõrval **БЪДЖТИ** 'ärkvel olema'; **СВЪНЖТИ** 'välगतama' ~

СВѢТЬ; ТЖЖТИ ~ ТОПИТИ; aoristi tunnuse s ees: ЖЕГЖ ~ 2. pl. aor. ЖАСТЕ < *žēgste; РЕКЖ ~ 2. pl. aor. РѢСТЕ; ja samuti 1. sg. aor. РѢНЪ < *rĕksom; ЖАНЪ < *žēgsom.

Vormiõpetus.

Noomen.

Slaavi keeltes eraldatakse kuus deklinatsiooniklassi: 1) indoeur. *o*-tüved, mis vastavad ladina teisele deklinatsioonile (*amicus*); 2) *ā*-tüved, mis vastavad ladina esimesele deklinatsioonile (*mēnsa*); 3) *i*-tüved, millele vastab ladina deklinatsioon nagu *ovis*; 4) *u*-tüved nagu ladina *fructus*; 5) *ū*-tüved, millele vastavad kreeka *ὄφρυς*, sanskriti *bhrūs* 'silmakulm', ja 6) mitmesugused konsonanttüved.

I deklinatsioon. Tunnuseks on kõvadel tüvedel *-o*- ja pehmeil *-io*- lõpposana. Geenuse poolest võivad nad olla ainult maskuliinid ja neutrumid. Kõvade tüvede näitena esitame РОКЪ 'aasta' ja pehmete tüvede alalt КОНЬ 'hobune'; vastavalt neutrumis ЛѢТО 'suvi' ja ПОЛЕ 'põld'.

Sg. Nom.	рокъ	конь	лѣто	поле
Gen.	рока	коня	лѣта	поля
Daat.	рокуу	коню	лѣтоу	полю
Ak.	рокъ	конь	лѣто	поле
Instr.	рокомь	конемь	лѣтомь	полемь
Lok.	роцѣ	конн	лѣтѣ	полн
Vok.	роуе	коню		
Pl. Nom.	роци	конн	лѣта	поля
Gen.	рокъ	конь	лѣтъ	полъ
Daat.	рокомъ	конемъ	лѣтомъ	полемъ
Ak.	роки	коня	лѣта	поля
Instr.	роки	конн	лѣты	полн
Lok.	роцѣхъ	коннхъ	лѣтѣхъ	полнхъ

Duaal. Nom.-Ak.	рока	кони	летт	поли
Gen.-Lok.	рокоу	конию	летоу	полию
Daat.-Instr.	рокома	кониема	летома	полиема

II deklinatsioon. Tunnuseks on kõvadel tüvedel -ā- ja pehmeil -iā- lõpposana. Geenuse poolest võivad nad olla peaaegu ainult feminiinid. Kõvade tüvede näitena olgu рѣка 'käsi', vastavalt pehmete tüvede näitena земля 'maa'. Pehmete tüvede näiteina võrreldagu veel зина, доша, свѣта, одежда, овца, вода 'haigus', тѣла 'vihm'.

Sg. Nom.	рѣка	земля	богынн	млѣннн
Gen.	рѣкы	земля	богыня	млѣння
Daat.	рѣцѣ	земли	богынн	млѣннн
Ak.	рѣкѣ	землѣ	богынь	млѣннь
Instr.	рѣкою	землею	богынею	млѣниею
Lok.	рѣцѣ	земли	богынн	млѣннн
Vok.	рѣко	земле	богыне	млѣние
Pl. Nom.	рѣкы	земля	богыня	млѣння
Gen.	рѣкъ	земль	богынь	млѣннн
Daat.	рѣкамъ	землямъ	богынямъ	млѣннямъ
Ak.	рѣкы	земля	богыня	млѣннн
Instr.	рѣками	землями	богынями	млѣниями
Lok.	рѣкахъ	земляхъ	богыняхъ	млѣнияхъ

Duaal. Nom.-Ak.	рѣцѣ	земли	богынн	млѣннн
Gen.-Lok.	рѣкоу	землю	богыню	млѣнню
Daat.-Instr.	рѣками	землями	богынями	млѣниями

Kaks äärmist näidet — богынн ja млѣннн — erinevad kahest esimesest näitest ainult sg. nominatiivi vormi poolest. Siia tüüpi kuuluvadki kõik sõnad, mille sufiksiks on -ынн: господынн, грѣдынн 'uhkus', милостынн, поустынн jne., või mille sufiksiks on -iji: лдинн 'laev', корбнн 'korv' ning mõned maskuliinid: сѣдинн 'kohtunik', балинн (бальнн) 'arst', вѣтинн 'kõneleja', корбьунн 'laevnik', корьмьунн 'tüürimees', кьиннѣунн 'kirjatar' jne.

III Deklinatsioon. Tüvi lõpeb lühikese *i*-ga. Siia kuulub väike arv maskuliine nagu БОЛЬ 'haige', ГВОЗДЬ, ГОЛДЬ, ГОСПОДЬ, ГОСТЬ, ГРЪТАНЬ, ЗВЕРЬ, ЛАКЪТЬ, МЕДВЕДЬ, ПОГЪТЬ, ОГНЬ, ПЕЧАТЬ, ТЯТЬ 'varas', УРЪТЬ, ЖГЛЪ 'süsi' jt. Seevastu väga suur on feminiinide arv: БЛАДЬ 'eksitus', ВЪСЬ 'küla', ВЕДЬ 'teadmine', ЗЪЛЬ 'kurjus' jne. Esitame meskuliini näitena ПЪТЬ 'pуть' ja feminiini näitena КОСТЬ 'luu'.

Sg. Nom.	ПЪТЬ	КОСТЬ
Gen.	ПЪТН	КОСТН
Daat.	ПЪТН	КОСТН
Ak.	ПЪТЬ	КОСТЬ
Instr.	ПЪТЬМЬ	КОСТЬМЬ
Lok.	ПЪТН	КОСТН
Vok.	ПЪТН	КОСТН
Pl. Nom.	ПЪТЬЕ	КОСТН
Gen.	ПЪТЬЙ	КОСТЬЙ
Daat.	ПЪТЬМЬ	КОСТЬМЬ
Ak.	ПЪТН	КОСТН
Instr.	ПЪТЬМН	КОСТЬМН
Lok.	ПЪТЬХЪ	КОСТЬХЪ
Duaal. Nom.-Ak.	ПЪТН	КОСТН
Gen.-Lok.	ПЪТЬЮ	КОСТЬЮ
Daat.-Instr.	ПЪТЬМА	КОСТЬМА

Siia rühma kuulub siiski ka veel kaks neutrumit, mis deklioneeruvad aga ainult duaalis.

Nom.-ak. ОУИ 'silmad', ОУШН 'kõrvad'; — gen.-lok. ОУЬЮ ~ ОУНЮ, ОУШЬЮ ~ ОУШНЮ; — daat.-instr. ОУИМЪ; ОУШНМЪ.

IV deklinatsioon. Siia kuuluvad tüved, mis lõpevad lühikese *u*-ga ning on kõik geenuselt maskuliinid. Neil on väga tihe kokkulangemise tendents esimese deklinatsiooniga (РАБЪ). Seetõttu on juba muinasbulgaaria keeles nende

tüvede arv väga väike. Tähtsamaid on: **вошь, домъ, полъ** 'pool, külg', **връхъ, медъ, мнръ** 'maailm', **унитъ, снитъ, кратъ** 'kord' ja mõned teised.

Sg.	сынъ	Pl.	сынове	Duaal.	Nom.-Ak.	сыны
	сыноу		сыновъ		Gen.-Lok.	сыновоу
	сыновн		сынъмъ		Daat.-Instr.	сынъма
	сынъ		сыны			
	сынъмъ		сынъмн			
	сыноу		сынъхъ			
	сыноу					

V deklinatsioon. Ta erineb eelmisest selle poolest, et tüve lõppvokaal on pikk *-ū-*, mis vokaaliga algavate käände lõppude ees on lagunenud *-иц-*, mis slaavi keeltes areneb *> -ѡ-*. Kõik siia kuuluvad sõnad on geenuselt feminiinid. Nende arv pole kuigi suur: **свекры** 'ämm', **неплоды** 'sigimatu naine', **любы** 'armastus', **цѣлы** 'ravimine', **боуки** 'kirjataht', **брады** 'kirves', **жрыны** 'veski', **ломы** 'lomp, mülgas, soo', **смоки** 'viigipuu', **хорѡгы** 'lipp', **цръкы** 'kirik'.

Sg.	Nom.	цръкы	Pl.	цръкѣн
	Gen.	цръкѣе		цръкѣѣ
	Daat.	цръкѣн		цръкѣамъ
	Ak.	цръкѣѣ		цръкѣн
	Instr.	цръкѣвѣж		цръкѣамн
	Lok.	цръкѣе		цръкѣахъ

Siia kuulub ka sõna **крѣвь** 'veri', mille vana vorm ***кры** on muinasbulgaaria keeles kaotsi läinud, kuid sellisena säilinud näit. muinaspoola keeles. Muinasbulgaaria keeles on selle sõna deklinatsioon siis järgmine: nom. **крѣвь** — gen. **крѣе** — daat. **крѣн** — ak. **крѣвь** — instr. **крѣвѣж** — lok. **крѣн** ja mitmuses: nom. **крѣн** — gen. **крѣвѣй** — daat. **крѣвѣмъ** — ak. **крѣн** — instr. **крѣвѣмн** — lok. **крѣвѣхъ**.

VI deklinatsioon. Selle moodustavad mitmesugused konsonanttüved, mida tunnevad ka teised indo-euroopa keeled (vrd. näit. ladina keeles nn. kolmat deklinatsiooni: *ops* gen. *opis*, *rēx* ~ *rēgis*, *vōx* ~ *vōcis* jne.). Muinasslaavi keeles võime neid jaotada veel järgmistesse liikidesse:

a) *n*-tüved, mille koosseisu moodustavad maskuliinid nagu *камь* 'камень', *пламя* 'пламя' (vrd. lad. *homō* gen. *hominis*); ja neutrumid nagu *нма*, *время* jne. (vrd. lad. *nōmen*). Pisut erineva deklinatsiooniga kuulub siia ka maskulinum *день* 'päev'.

Sg.	<i>камь</i>	<i>нма</i>	<i>день</i>
	<i>камене</i>	<i>нмене</i>	<i>дне</i>
	<i>камени</i>	<i>нмени</i>	<i>дни</i>
	<i>камень</i>	<i>нма</i>	<i>день</i>
	<i>каменьь</i>	<i>нменьь</i>	<i>деньь</i>
	<i>камене</i>	<i>нмене</i>	<i>дне</i>
Pl.	<i>камене</i>	<i>нмена</i>	<i>дне</i>
	<i>камень</i>	<i>нмень</i>	<i>дни</i>
	<i>каменьь</i>	<i>нменьь</i>	<i>дниь</i>
	<i>камени</i>	<i>нмена</i>	<i>дни</i>
	<i>каменьни</i>	<i>нмены</i>	<i>дниьни</i> , <i>дни</i>
	<i>каменьхъ</i>	<i>нменьхъ</i>	<i>дниьхъ</i>
Duaal.	<i>камени</i>	<i>нмент</i>	<i>дни</i>
	<i>каменоу</i>	<i>нменоу</i>	<i>дноу</i>
	<i>каменьма</i>	<i>нменьма</i>	<i>дниьма</i>

Osaliselt on vana *n*-tüvede deklinatsiooni säilitanud sõnad, mis ainsuses lõpevad sufiksiga *-иниъ*, *-иниь*, *-ниъ*. Need sõnad deklioneeruvad nimelt pluralis *n*-tüvedena. Vrd. näit. *граждане*, gen. *гражданиъ*, daat. *гражданиь*, ak. *граждани*, instr. *граждани*, lok. *гражданихъ*.

b) *r*-tüved moodustuvad paarist feminiinist: *млти* 'ema'

(tüvi: mater-) ning дѣшнѣ 'tütär' (tüvi: дѣштер-). Vrd. lad. *māter, pater* jne.

Sg. МАТН	Pl. МАТЕРН	Duaal. Nom.-Ak.	МАТЕРН
МАТЕРЕ	МАТЕРЪ	Gen.-Lok.	МАТЕРОУ
МАТЕРН	МАТЕРЬМЪ	Daat.-Instr.	МАТЕРЬМА
МАТЕРЬ	МАТЕРН		
МАТЕРЬМЪ	МАТЕРЬМН		
МАТЕРН	МАТЕРЬХЪ		
МАТН			

c) s-tüved nagu ladina *genus* < **genos*, gen. *generis* < **genesos*. Ka slaavi keeltes on see tüüp ainult neutrumi geenusega. Muinasslaavi keeles on selliste sõnade arv veel üsna suur: слово, днво, дѣло, дрѣво, нстеса pl. 'neerud', коло 'ratas', люто 'vaev', небо, око, тѣло, оухо, уоудо, лице ~ gen. лнцесс.

Sg. СЛОВО	Pl. СЛОВЕСА	Duaal. Nom.-Ak.	СЛОВЕСЪ
СЛОВЕСЕ	СЛОВЕСЪ	Gen.-Lok.	СЛОВЕСОУ
СЛОВЕСН	СЛОВЕСЬМЪ	Daat.-Instr.	СЛОВЕСЬМА
СЛОВО	СЛОВЕСА		
СЛОВЕСЬМЪ	СЛОВЕСЫ		
СЛОВЕСЕ	СЛОВЕСЬХЪ		

d) nt-tüved, mis samuti on neutrumid ning mida tarvitatakse loomapoegade ja deminutiivide väljendamiseks. Näit. телѣ 'vasikas', жрѣба 'varss', осьла 'eeslivarss' jne.

Sg. ОТРОУА 'laps'	Pl. ОТРОУАТА	Duaal. ОТРОУАТѢ
ОТРОУАТЕ	ОТРОУАТЪ	ОТРОУАТОУ
ОТРОУАТН	ОТРОУАТЬМЪ	ОТРОУАТЬМА
ОТРОУА	ОТРОУАТА	
ОТРОУАТЬМЪ	ОТРОУАТЫ	
ОТРОУАТЕ	ОТРОУАТЬХЪ	

e) Vanad konsonanttüved on ka oleviku ja mineviku partitsiibid. Esitame siin vastavad deklinatsioonitüübid verbist нестн 'kandma' ja хвалити 'kiitma'. Olevikus, kus tüvi lõpeb *nt*-ga (vrd. lad. *ferens*, gen. *ferentis*):

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	несы	несы	несъшти
	несъшита		несъшита
	несъштоу		несъшти
	несъшти	несъште	несъшита
	несъштемь		несъштемь
	несъштин		несъштин
Pl.	несъште	несъшита	несъшита
	несъшти		несъшти
	несъштемь		несъшитамя
	несъшита	несъшита	несъшита
	несъштин		несъшитами
	несъштинъ		несъшитахъ
Duaal.	несъшита	несъштин	несъштин
	несъштоу		несъштоу
	несъштемь		несъшитамя

Verbist знати (preesens *jo*-sufiksiga зная):

Sg.	зная	зная	знаяшти
	знаяшита jne.		знаяшита jne.

Vastavad vormid verbist хвалити:

Sg.	хвала	хвала	хвалашти
	хвалашита jne.		хвалашита jne.

Tuleb tähele panna, et feminiin deklioneerub nagu tüüp **БОГЫНИ** II deklinatsioonis.

Mineviku partitsiip deklioneerub samadel põhimõtetel nagu oleviku partitsiipki ja seetõttu ta feminiin kuulub samuti **БОГЫНИ**-tüüpi.

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	несъ	несъ	несъши
	несъша		несъша
	несъшоу		несъши

НЕСЪШЬ	НЕСЪШЕ	НЕСЪШЪ
НЕСЪШЕМЬ		НЕСЪШЕШЬ
НЕСЪШН		НЕСЪШН

Pl.	НЕСЪШЕ	НЕСЪША	НЕСЪША
	НЕСЪШЬ		НЕСЪШЬ
	НЕСЪШЕМЬ	НЕСЪША	НЕСЪШАМЬ
	НЕСЪША		НЕСЪША
	НЕСЪШН		НЕСЪШАМН
	НЕСЪШНХЪ		НЕСЪШАХЪ

Duaal.	НЕСЪША	НЕСЪШН	НЕСЪШН
	НЕСЪШОУ		НЕСЪШОУ
	НЕСЪШЕМА		НЕСЪШАМА

Samuti verbist дати: nom. sg. давъ, gen. давъша jne.
Vastavad vormid verbist хвалити kõlavad:

Sg.	ХВАЛЪ	ХВАЛЪ	ХВАЛЪШН
	ХВАЛЪША jne.		ХВАЛЪША jne.

f) Konsonantsete tüvedena deklioneeruvad ka komparaatiivid. Nende sufiksiks on *-jbs-*, mis liitub adjektiivide tüvega kahte viisi: a) otseselt tüvega, kõrvale heites kõik adjektiivis ilmuvad sufiksids: *высокъ ~ комп. вышний, крепкъ ~ крепный, сладкъ ~ сладкий, тяжкъ ~ тяжелый, драгъ ~ драгоценный, лють ~ люштинный* jne. — b) adjektiivide tüve lõpule ilmub veel *-t-*: *новъ ~ новей, многоъ ~ множай, макъкъ 'pehme' ~ макбуай*. Deklinatsiooni näitena esitame:

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	МЪНЪЙ	МЪНЪЕ	МЪНЪШН
	МЪНЪША		МЪНЪША
	МЪНЪШОУ		МЪНЪШН
	МЪНЪЙ	МЪНЪЕ	МЪНЪШЪ
	МЪНЪШЕМЬ		МЪНЪШЕШЬ
	МЪНЪШН		МЪНЪШН

Pl.	МѢНЬШЕ	МѢНЬША	МѢНЬША
	МѢНЬШЬ		МѢНЬШЬ
	МѢНЬШЕМЪ		МѢНЬШАМЪ
	МѢНЬША	МѢНЬША	МѢНЬША
	МѢНЬШИ		МѢНЬШАМИ
	МѢНЬШИХЪ		МѢНЬШАХЪ

Duaal.	МѢНЬША	МѢНЬШИ	МѢНЬШИ
	МѢНЬШОУ		МѢНЬШОУ
	МѢНЬШЕМА		МѢНЬШАМА

Paralleelselt eelmisele deklioneerub

Sg.	НОВѢЙ	НОВѢЕ	НОВѢЙШИ
	НОВѢЙША	jne.	НОВѢЙША
			jne.

Pandagu tähele, et ka komparatiivide feminiin deklioneerub nagu **БОГЫНИ**-tüüp.

Arvsõnad.

1. Arvsõnad **ЕДИНЪ**, gen. **ЕДИННОГО** jne. ning **ДВѢА** gen. **ДВѢОЮ** deklioneeruvad nagu pronoomen **ТЪ**, gen. **ТОГО**.

2. Arvsõna 'kolm' deklioneerub nagu *i*-tüvi:

Mask.	Neutr.	Fem.
ТРЬЕ	ТРИ	ТРИ
ТРИЙ		
ТРИМЪ		
ТРИ	ТРИ	ТРИ
ТРИМИ		
ТРИХЪ		

3. Arvsõna 'neli' deklioneerub osalt nagu konsonanttüvi (**ЧЕТЫР-**), osalt nagu *i*-tüvi:

Mask.	Neutr.	Fem.
ЧЕТЫРЕ	ЧЕТЫРИ	ЧЕТЫРИ
ЧЕТЫРЪ		

УСТЫРЬМЪ

УСТЫРН

УСТЫРН

УСТЫРН

УСТЫРЬМН

УСТЫРЬХЪ

4. Arvsõnad пять, шесть, семь, осмь, десятъ ja ka десатъ deklioneeruvad *i*-tüvedena. Viimase puhul on säilinud ka mõned vormid vanast konsonantsest *t*-tüvest: näit. lok. sg. esineb ühendis **единк на десате** 'üksteist'. Samuti on dokumenteeritud konsonantsed pluraali vormid: nom. десате, gen. десатъ.

Пронomen.

Ka pronoomenis on märgata mitmesuguste tüvede olemasolu. Tähtsamaina olgu toodud näide *o*-tüvedest **тъ** 'see', *io*-tüvedest **онъ** 'tema', **мой** 'minu' ning algupärasest *i*-tüvest **сь** 'hic' ning **ушто** 'quid'.

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	ТЪ	ТО	ТА
	ТОГО		ТОИА
	ТОМОУ		ТОИ (= toji)
	ТЪ	ТО	ТЪ
	ТЪМЪ		ТОИЪ
	ТОМЪ		ТОИ
Pl.	ТИ	ТА	ТЫ
	ТЪХЪ	} ühine ka neutr. ja fem.	
	ТЪМЪ		
	ТЫ	ТА	ТЫ
	ТЪМН	} ühine ka neutr. ja fem.	
	ТЪХЪ		
Duaal.	ТА	ТЪ	ТЪ
	ТОЮ	} ühine ka neutr. ja fem.	
	ТЪМА		

Nii deklioneeruvad **оуь, онь, такь** (nom. pl. тацн, lok. тацъхъ), **какь, бакь, вьсакь снкъ, смкъ, єдннкъ, толнкъ, друкъ** jne.

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	оуь	оно	она
	єго		єа
	ємоу		єн (= jeji)
	н	є	ї
	ннъ		єнъ
	ємъ		єн
Pl.	онн	онн	онн
	нхъ	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	ннъ		
	їа	їа	їа
	ннн	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	нхъ		
Duaal.	онн	онн	онн
	єю	} ühised vormid ka neutr ja fem.	
	ннн		
	їа (ak.)	н (ak.)	н (ak.)

Samuti deklioneerub **мой**, gen. **моєго** jne., **нашь, үнй 'kelle', обой 'mõlema', снць**, gen. **снцьго** jne.

Eriti tuleb tähele panna relatiivse pronoomeni moodustamist. See moodustub nimelt pronoomenist **єго, єму** jne. + partikkel **жє**. Nii vastab vene pronoomenile **который** muinasslaavi keeles:

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	нже	єже	їже
	єгоже		єаже
	jne.		jne.
Pl.	нже	їже	їже
	нхъже		нхъже
	jne.		jne.

	Mask.	Neutr.	Fem.
Sg.	НОВѢЙ, НОВѢЙШІЙ	НОВОЕ	НОВАЯ
	НОВАГО		НОВЫЯ
	НОВОУЮЩЕМОУ		НОВѢИ
= Nom.		= Nom.	НОВАЯ
	НОВЫИИ		НОВАЯ НОВОЯ
	НОВАЩЕИ		НОВѢИ

Pl.	НОВИИ	НОВА	НОВЫЯ
	НОВЫИИХЪ	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	НОВЫИИИ		
	НОВА	= Nom.	= Nom.
	НОВЫИИИ	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	НОВЫИИИХЪ		

Duaal.	НОВА	НОВѢИ	НОВѢИ
	НОВОУЮ	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	НОВАИИ		

Näitena *io*-adjektiivivi kohta esitame siin komparatiivi vormid:

Sg.	ВЫШЕШІЙ, -НИЙ	ВЫШЕШІЕ	ВЫШЕШАЯ
	ВЫШЕШІЕГО		ВЫШЕШАЯ
	ВЫШЕШЮЩЕМОУ		ВЫШЕШИИ
= Nom.		= Nom.	ВЫШЕШАЯ
	ВЫШЕШИИИ		ВЫШЕШАЯ -ШЕИ
	ВЫШЕШИИИИ, -НИИИ		ВЫШЕШИИ

Pl.	ВЫШЕШИИ	ВЫШЕШАЯ	ВЫШЕШАЯ
	ВЫШЕШИИИХЪ	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	ВЫШЕШИИИИ		
	ВЫШЕШАЯ	= Nom.	= Nom.
	ВЫШЕШИИИИИ	} ühised vormid ka neutr. ja fem.	
	ВЫШЕШИИИИИХЪ		

Duaal. **ВЫШЬННА** **ВЫШЬНН** **ВЫШЬНН**
ВЫШЬННОЮ } ühised vormid ka neutr. ja fem.
ВЫШЬНННА

Märgitagu, et ka partitsiipidel võivad olla liitvormid, näit. part. prees.: **несый** gen. **несжитаго** jne.; fem. **несжитна** gen. **несжита**; neutr. **несжитсе** gen. **несжитаго** jne.

Isikupronoomen erineb tunduvalt geenusega pronoomenist. Selle deklinatsioon on järgmine:

Sg.	азъ 'mina'	ты 'sina'	
	мене	тебе	себе
	ми, мнѣ	ти, тебѣ	си, себѣ
	ма, мене	та, тебе	са, себе
	мною	тобою	собою
	мнѣ	тебѣ	себѣ

Pl.	мы	вы
	насъ	васъ
	намъ	вамъ
	ны, насъ	вы, васъ
	намн	вамн
	насъ	васъ

Duaal.	вѣ	ва
	наю	ваю
	нама	вама
ак.	на	ва

Verb.

Nagu teisteski indo-euroopa keeltes, nii ka slaavi keeltes jaotatakse verbid kahte suurde rühma: 1) teemavokaaliga ehk teemaatilised verbid, kus tüve ja lõppude vahel seisab eriline teemavokaal *e* või *o* preesensi moodustamisel, siis

1. sg. **bherō*, 2. **bher-ē-si*, 3. **bher-e-ti*; 1. pl. **bher-o-mes*, 2. **bher-e-te*, 3. **bher-o-nti*. Muinasslaavi keeles vastab sellele mitmesuguste muutustega lõppudes: *берѡ, берешн, беретъ, беремъ, берете, берѣтъ*. — 2) a teemaatilised verbid, kus see teemavokaal puudub ning lõpud liituvad otseselt tüvele, näit. 1. sg. **es-mi*, 2. **es-si*, 3. **es-ti*; 1. pl. **s-mes*, 2. **s-te*, 3. **s-onti*. Sellele vastab muinasslaavi keeles: *ѣсмь 'ma olen', ѣси, ѣстъ, ѣсмѣ, ѣсте, сѣтъ*.

Üksikute mooduse ja tempuse vormide kohta tähendatagu:

1. Imperatiiv läheb tagasi vanale indo-euroopa optatiivile, mille tunnuseks oli, nagu näitab kreeka keel, *-oi*. Nii muinasslaavi keeles sg. *ѣси*, pl. *ѣсѣте* *o*-tüvedes; *бори 'võitle'*, pl. *борите* — *i**o*-tüvedes ja *хвали*, pl. *хвалите* — *i*-tüvedes.

2. Slaavi keeltes on säilinud minevikuvormina ka *a o*-rist, mis moodustatakse harilikult perfektiivseist verbidest lõpuleviidud tegevuse väljendamiseks minevikus. Selle moodustamine sünnib kahel viisil: a) on olemas lihtne aorist, kus verbi tüvele lisatakse formans *-e* või *-o*: 1. sg. *падѣ 'ma kukkusin'*, 2. *падѣ*, 3. *падѣ*; 1. pl. *падомѣ*, 2. *падѣте*, 3. *падѣ*; 1. dual. *падокѣ*, 2. *падѣта*, 3. *падѣте*. — b) on olemas *s*-aorist, s. o. tüvele lisatakse eritunnus *s*, millele liituvad otseselt lõpud. Slaavi keelte häälikuseaduste põhjal võib see *s* teatud tingimustel muutuda *χ*-häälikuks, vt. eespool punkti 17. Peale selle võib sündida tüves vokaalipikendus, s. o. ablaut, ja nimelt:

e ~ ē: *ѣсѣ* 'mina toon' — *ѣсъ* (< **nĕk̂ + s-*) 'mina tõin' või *рѣсѣ* 'ma ütlen' — *рѣсъ* (< **rĕk̂ + s-*) 'ma ütlesin'.

o ~ ō: *бодѣ* 'ma torkan' — *басѣ* (< **bōd + s-*) 'ma tor-kasin'.

i ~ ī: *ѣтъ* 'ma loen' — *ѣсъ* (< **kīt + s-*) 'ma lugesin'.

r ~ er: *ѣръ* 'ma suren' — *ѣръсъ* (< **mer + s-*) 'ma surin'.

(Vrd. aoristi vasteid kreeka keeles : *λείπω* ~ aor. *ἔλιπον* ja *γράφω* 'ma kirjutan' ~ aor. *ἔγραψα* 'ma kirjutasin'.)

3. Teise minevikuvormina on slaavi keeltes tekkinud omapärane imperfekt, millele ei leidu vasteid teistes indo-euroopa keeltes. Imperfekti formantsiks on **-ѢХЪ**, mis esimese palatalisatsiooni juhtudel ja *i* järel areneb **-ахъ** vormiks. Muinasslaavi keeles juba tekib varakult kontraktsioon: **нестѣхъ** > **нестѣхъ** või **глаголахъ** > **глаголахъ**. Imperfekt moodustatakse harilikult imperfektiivseist verbidest kestva tegevuse väljendamiseks minevikus.

4. Ühel juhul on slaavi keeles säilinud ka eriline tingiva kõneviisi vorm — konditsionaal — ja nimelt *verbum substantivum*'ist: 1. **бимъ** 'ma oleksin', 2. **би**, 3. **би**; 1. pl. **бимъ**, 2. **бисте**, 3. **бѣ** [duaal. 1. **бнѣхъ**, 2. **бистѣ**, 3. **бистѣ**].

5. Juba muinasslaavi keeles puudub eriline vorm *futu rumi* jaoks. Selle väljendamiseks on perifrastiline vorm, peamiselt **бѣдѣ** 'ma saan' abil.

6. Slaavi keeltes on säilinud ka infinitiivi kõrval vana *supiinum*, mille tunnuseks on olnud *-*tum*, nagu ladina keeleski. Infinitiivi lõpp on siis **-ти** (**дати**), kuid *supiinumis* **-тѣ** (**дѣтѣ**).

Üldiselt võime slaavi keeltes eraldada viis konjugatsiooni liiki: 1. preesensi tunnuseks on teemavokaal **-e-** ~ **-o-**: **нестѣхъ**, inf. **нестити**; selle kõrval võib infinitiivis esineda ka veel tüvi *a-ga*: **берѣхъ**, inf. **бѣрати**; — 2. preesensi tunnuseks on **-ne-** ~ **-no-** ja infinitiivis **-но-**: **двнѣхъ**, inf. **двнѣтити**; — 3. preesensi tunnuseks on **-ie-** ~ **-io-**, kusjuures sageli võib esineda infinitiiv, laiendatult *a-ga*: **знѣхъ**, inf. **знати**; **тѣхъ**, inf. **тѣтити**; **орѣхъ**, inf. **орати**; **дѣлѣхъ**, inf. **дѣлати**; **цѣлѣхъ**, inf. **цѣлѣтити**; **коуноуѣхъ**, inf. **коуновати**; — 4. preesensi tunnuseks on **-i-**: **хѣлѣхъ**, inf. **хѣлѣтити** või **видѣхъ**, inf. **видѣтити**; — 5. atemaatilised verbid, millede arv on väike: **дѣмъ**, inf. **дати**; **ѣмъ**, inf. **ѣтити** 'sööma'; **ѣдѣмъ**, inf. **ѣдѣтити**; **нѣмъ**, inf. **нѣтити**.

I konjugatsioon.

Preesens		Imperatiiv	
Sg.	несж текж		
	несешн теуешн	несн тыңн	
	несетъ теуетъ	несн тыңн	
Pl.	несемъ теуемъ	несъмъ тыцъмъ	
	несете теуете	несъте тыцъте	
	несжтъ текжтъ		
D.	несевъ теувъ	несъвъ тыцъвъ	
	несета теуета	несъта тыцъта	
	несете теуете		

Part. praes. act. несы текы

gen. несжшта текжшта

Part. praes. pass. несомъ текомъ

Imperfekt

Sg.	несъахъ	теуаахъ
	несъаше	теуааше
	неслаше	теуааше
Pl.	несъахомъ	теуаахомъ
	несъашете, несъасте	теуаашете, теуаасте
	несъахж	теуаахж
D.	несъаховъ	теуааховъ
	несъашета, несъаста	теуаашета, теуааста
	несъашете, несъасте	теуаашете, теуаасте

Aorist

Esineb kolm võimalust: 1) **могъ** on nn. lihtne aorist; 2) **нѣсъ** ja **тѣхъ** on normaalse s-aoristi näiteid ja 3) **несохъ** ja **текохъ** on arenenud kahe eelmise tüübi segunemise kaudu.

Sg.	могъ	нѣсъ	тѣхъ	несохъ	текохъ
	може	несе	теуе	несе	теуе
	може	несе	теуе	несе	теуе

Pl. МОГОМЪ	НЕСОУЪ	ТЪХОМЪ	НЕСОХОМЪ	ТЕОХОМЪ
МОЖЕТЕ	НЕСТЕ	ТЕСТЕ	НЕСОСТЕ	ТЕКОСТЕ
МОГЪ	НЕСА	ТЪША	НЕСОША	ТЕКОША
D. МОГОВЪ	НЕСОВЪ	ТЪХОВЪ	НЕСОХОВЪ	ТЕОХОВЪ
МОЖЕТА	НЕСТА	ТЕСТА	НЕСОСТА	ТЕКОСТА
МОЖЕТЕ	НЕСТЕ	ТЕСТЕ	НЕСОСТЕ	ТЕКОСТЕ

Part. praet. act. I несъ текъ

gen. несѣша текѣша Infinitiv нести тешти

jne. jne. Supinum несть тешть

Part. praet. act. II неслъ теклъ

Part. praet. pass. несенъ теуенъ

II Konjugatsioon.

	Preesens	Imperatiiv	Imperfekt
Sg. ДВИГЪ			СЪХИѢАХЪ
ДВИГЕШИ	ДВИГИ		СЪХИѢАШЕ
ДВИГЕТЬ	ДВИГИ		СЪХИѢАШЕ
Pl. ДВИГЕМЪ	ДВИГИТЕМЪ		СЪХИѢАХОМЪ
ДВИГЕТЕ	ДВИГИТЕ		СЪХИѢАШЕТЕ, -АСТЕ
ДВИГѢТЬ	-		СЪХИѢАХЪ
D. ДВИГЕВЪ	ДВИГИТЕВЪ		СЪХИѢАХОВЪ
ДВИГЕТА	ДВИГИТА		СЪХИѢАШЕТА, -АСТА
ДВИГЕТЕ			СЪХИѢАШЕТЕ, -АСТЕ

Part. praes. act. ДВИГИМЪ

Part. praes. pass. ДВИГОМЪ

gen. ДВИГИШТА jne.

Aorist

Viimases reas esitatud näide (мнѣхъ) on tarvitusel juhtudel, kui verbi tüvi lõpeb vokaaliga.

Sg. ДВИГЪ	ДВИГОХЪ	МНѣХЪ
ДВИЖЕ	ДВИЖЕ	МНИЖ
ДВИЖЕ	ДВИЖЕ	МНИЖ

Pl.	ДВНГОМЪ	ДВНГОХОМЪ	МНИЖОМЪ
	ДВНЖЕТЕ	ДВНГОСТЕ	МНИЖСТЕ
	ДВНГЖ	ДВНГОША	МНИЖША

D.	ДВНГОВЪ	ДВНГОХОВЪ	МНИЖОВЪ
	ДВНЖЕТА	ДВНГОСТА	МНИЖСТА
	ДВНЖЕТЕ	ДВНГОСТЕ	МНИЖСТЕ

Part. praet. act. I ДВНГЪ gen. ДВНГЪША jne.; part. praet. act. II ДВНГЪ, kuid vokaaliga lõppevail tüvedel: I МНИЖЪ gen. МНИЖЪША jne., II МНИЖЪ.

Part. praet. pass. ДВНЖЕНЪ.

Infinitiv ДВНГНЪТИ, supinum ДВНГНЪТЪ.

III konjugatsioon. A. Primaarsed verbid.

Preesens

Sg.	ЗНАЖ	СЪЖ	БОРЖ	ГЛАГОЛЖ
	ЗНАЕШН	СЪЕШН	БОРЕШН	ГЛАГОЛЕШН
	ЗНАЕТЪ	СЪЕТЪ	БОРЕТЪ	ГЛАГОЛЕТЪ
Pl.	ЗНАЕМЪ	СЪЕМЪ	БОРЕМЪ	ГЛАГОЛЕМЪ
	ЗНАЕТЕ	СЪЕТЕ	БОРЕТЕ	ГЛАГОЛЕТЕ
	ЗНАЖТЪ	СЪЖТЪ	БОРЖТЪ	ГЛАГОЛЖТЪ
D.	ЗНАЕВЪ	СЪЕВЪ	БОРЕВЪ	ГЛАГОЛЕВЪ
	ЗНАЕТА	СЪЕТА	БОРЕТА	ГЛАГОЛЕТА
	ЗНАЕТЕ	СЪЕТЕ	БОРЕТЕ	ГЛАГОЛЕТЕ

Imperatiiv

Sg.	—	—	—	—
	ЗНАИ	СЪИ	БОРИ	ГЛАГОЛИ
	ЗНАИ	СЪИ	БОРИ	ГЛАГОЛИ
Pl.	ЗНАИМЪ	СЪИМЪ	БОРИМЪ	ГЛАГОЛИМЪ
	ЗНАИТЕ	СЪИТЕ	БОРИТЕ	ГЛАГОЛИТЕ
	—	—	—	—

D.	ЗНАЮТЬ	СЪЮТЬ	БОРЮТЬ	ГЛАГОЛЮТЬ
	ЗНАЮТА	СЪЮТА	БОРЮТА	ГЛАГОЛЮТА

Part. praes. act. ЗНАЮ, СЪЮ, БОРЮ, ГЛАГОЛЮ
gen. ЗНАЮЩИЯ, СЪЮЩИЯ ꙗне.

Part. praes. pass. ЗНАЮМЪ, СЪЮМЪ, БОРЮМЪ, ГЛАГОЛЮМЪ

Imperfekt

Sg.	ЗНААХЪ	СЪАХЪ	БОРЯАХЪ	ГЛАГОЛААХЪ
	ЗНААШЕ	СЪАШЕ	БОРЯАШЕ	ГЛАГОЛААШЕ
	ЗНААШЕ	СЪАШЕ	БОРЯАШЕ	ГЛАГОЛААШЕ
Pl.	ЗНААХОМЪ	СЪАХОМЪ	БОРЯАХОМЪ	ГЛАГОЛААХОМЪ
	ЗНААШЕТЕ	СЪАШЕТЕ	БОРЯАШЕТЕ, -АСТЕ	ГЛАГОЛААШЕТЕ, -АСТЕ
	ЗНААХЪ	СЪАХЪ	БОРЯАХЪ	ГЛАГОЛААХЪ
D.	ЗНААХОВЪ	СЪАХОВЪ	БОРЯАХОВЪ	ГЛАГОЛААХОВЪ
	ЗНААШЕТА	СЪАШЕТА	БОРЯАШЕТА, -АСТЕ	ГЛАГОЛААШЕТА, -АСТЕ
	ЗНААШЕТЕ	СЪАШЕТЕ	БОРЯАШЕТЕ, -АСТЕ	ГЛАГОЛААШЕТЕ, -АСТЕ

Aorist

Sg.	ЗНАХЪ	СЪХЪ	БРАХЪ	ГЛАГОЛАХЪ
	ЗНА	СЪ	БРА	ГЛАГОЛА
	ЗНА	СЪ	БРА	ГЛАГОЛА
Pl.	ЗНАХОМЪ	СЪХОМЪ	БРАХОМЪ	ГЛАГОЛАХОМЪ
	ЗНАСТЕ	СЪСТЕ	БРАСТЕ	ГЛАГОЛАСТЕ
	ЗНАША	СЪША	БРАША	ГЛАГОЛАША
D.	ЗНАХОВЪ	СЪХОВЪ	БРАХОВЪ	ГЛАГОЛАХОВЪ
	ЗНАСТА	СЪСТА	БРАСТА	ГЛАГОЛАСТА
	ЗНАСТЕ	СЪСТЕ	БРАСТЕ	ГЛАГОЛАСТЕ

Part. praet. act. I ЗНАВЪ, СЪВЪ, —, ГЛАГОЛАВЪ
gen. ЗНАВШИЯ ꙗне.

Part. praet. act. II ЗНАВЪ, СЪВЪ, БРАВЪ, ГЛАГОЛАВЪ

Part. praet. pass.	ЗНАМЪ	СЪНЪ, *БОРЕНЪ ~ БРАНЪ,	ГЛАГОЛАНЪ	
Infinitiv	ЗНАТИ,	СЪАТИ,	БРАТИ,	ГЛАГОЛАТИ
Supinum	ЗНАТЬ,	СЪАТЬ,	БРАТЬ,	ГЛАГОЛАТЬ

B. Tuletatud verbid.

	Preesens		
Sg.	ДЪЛАМЪ	ЖЕЛЪМЪ	БЕСЪДОУМЪ
	ДЪЛАЕШИ	ЖЕЛЪЕШИ	БЕСЪДОУЕШИ
	ДЪЛАЕТЪ	ЖЕЛЪЕТЪ	БЕСЪДОУЕТЪ
Pl.	ДЪЛАЕМЪ	ЖЕЛЪЕМЪ	БЕСЪДОУЕМЪ
	ДЪЛАЕТЕ	ЖЕЛЪЕТЕ	БЕСЪДОУЕТЕ
	ДЪЛАЮТЬ	ЖЕЛЪЮТЬ	БЕСЪДОУЮТЬ
D.	ДЪЛАЕВЪ	ЖЕЛЪЕВЪ	БЕСЪДОУЕВЪ
	ДЪЛАЕТА	ЖЕЛЪЕТА	БЕСЪДОУЕТА
	ДЪЛАЕТЕ	ЖЕЛЪЕТЕ	БЕСЪДОУЕТЕ

Part. praes. act.	ДЪЛАМ	ЖЕЛЪМ	БЕСЪДОУМ
gen.	ДЪЛАМЪШТА jne.		

Part. praes. pass.	ДЪЛАЕМЪ,	ЖЕЛЪЕМЪ,	БЕСЪДОУЕМЪ
--------------------	----------	----------	------------

	Imperfekt		
Sg.	ДЪЛААХЪ	ЖЕЛЪАХЪ	БЕСЪДОВААХЪ
	ДЪЛААШЕ	ЖЕЛЪАШЕ	БЕСЪДОВААШЕ
	ДЪЛААШЕ	ЖЕЛЪАШЕ	БЕСЪДОВААШЕ
Pl.	ДЪЛААХОМЪ	ЖЕЛЪАХОМЪ	БЕСЪДОВААХОМЪ
	ДЪЛААШЕТЕ	ЖЕЛЪАШЕТЕ	БЕСЪДОВААШЕТЕ
	ДЪЛААХЪ	ЖЕЛЪАХЪ	БЕСЪДОВААХЪ
D.	ДЪЛААХОВЪ	ЖЕЛЪАХОВЪ	БЕСЪДОВААХОВЪ
	ДЪЛААШЕТА	ЖЕЛЪАШЕТА	БЕСЪДОВААШЕТА
	ДЪЛААШЕТЕ	ЖЕЛЪАШЕТЕ	БЕСЪДОВААШЕТЕ

	Aorist		
Sg.	ДЪЛАХЪ	ЖЕЛЪХЪ	БЕСЪДОВАХЪ
	ДЪЛА	ЖЕЛЪ	БЕСЪДОВА
	ДЪЛА	ЖЕЛЪ	БЕСЪДОВА

Pl.	ДѢЛАХОУЪ	ЖЕЛѢХОУЪ	БЕСѢДОВАХОУЪ
	ДѢЛАСТЕ	ЖЕЛѢСТЕ	БЕСѢДОВАСТЕ
	ДѢЛАША	ЖЕЛѢША	БЕСѢДОВАША
D.	ДѢЛАХОВѢ	ЖЕЛѢХОВѢ	БЕСѢДОВАХОВѢ
	ДѢЛАСТА	ЖЕЛѢСТА	БЕСѢДОВАСТА
	ДѢЛАСТЕ	ЖЕЛѢСТЕ	БЕСѢДОВАСТЕ

Part. praet. act. I ДѢЛАВЪ ЖЕЛѢВЪ БЕСѢДОВАВЪ
gen. ДѢЛАВЪША jne.

Part. praet. act. II ДѢЛАВЪ ЖЕЛѢВЪ БЕСѢДОВАВЪ

Part. praet. pass. ДѢЛАНЪ ЖЕЛѢНЪ БЕСѢДОВАНЪ

Infinitiv ДѢЛАТИ ЖЕЛѢТИ БЕСѢДОВАТИ

Supinum ДѢЛАТЬ ЖЕЛѢТЬ БЕСѢДОВАТЬ

IV konjugatsioon. Siin tuleb eriti tähele panna muutusi, mida põhjustab tüve-lõpuline -i, mis vokaaliga algavate lõppude ees muutub i-ks ja põhjustab muutusi, mida käsitleti eespool häälikuloos punkti 19 all.

Preesens

Sg.	ХВАЛѢ	ВЕЛѢ	СЛЫШѢ
	ХВАЛНШИ	ВЕЛНШИ	СЛЫШНШИ
	ХВАЛНТЪ	ВЕЛНТЪ	СЛЫШНТЪ
Pl.	ХВАЛНМЪ	ВЕЛНМЪ	СЛЫШНМЪ
	ХВАЛНТЕ	ВЕЛНТЕ	СЛЫШНТЕ
	ХВАЛАТЪ	ВЕЛАТЪ	СЛЫШАТЪ
D.	ХВАЛНВѢ	ВЕЛНВѢ	СЛЫШНВѢ
	ХВАЛНТА	ВЕЛНТА	СЛЫШНТА
	ХВАЛНТЕ	ВЕЛНТЕ	СЛЫШНТЕ

Imperatiiv

Sg.	—	—	—
	ХВАЛИ	ВЕЛИ	СЛЫШИ
	ХВАЛИ	ВЕЛИ	СЛЫШИ

Pl.	ХВАНИМЪ	ВЕЛИМЪ	СЛЫШИМЪ
	ХВАНИТЕ	ВЕЛИТЕ	СЛЫШИТЕ
	—	—	—

D.	ХВАНИТЕ	ВЕЛИТЕ	СЛЫШИТЕ
	ХВАНИТА	ВЕЛИТА	СЛЫШИТА
	—	—	—

Part. praes. act. ХВАЛА ВЕЛА СЛЫША

gen. ХВАЛАНТА ІНЕ.

Part. praes. pass. ХВАНИМЪ ВЕЛИМЪ СЛЫШИМЪ

Imperfekt

Sg.	ХВАЛѦДѦХЪ	ВЕЛѦДѦХЪ	СЛЫШАДѦХЪ
	ХВАЛѦДАШЕ	ВЕЛѦДАШЕ	СЛЫШАДАШЕ
	ХВАЛѦДАШЕ	ВЕЛѦДАШЕ	СЛЫШАДАШЕ
Pl.	ХВАЛѦДОМЪ	ВЕЛѦДОМЪ	СЛЫШАДОМЪ
	ХВАЛѦДАШЕТЕ	ВЕЛѦДАШЕТЕ	СЛЫШАДАШЕТЕ
	ХВАЛѦДАХЪ	ВЕЛѦДАХЪ	СЛЫШАДАХЪ
D.	ХВАЛѦДОВѢ	ВЕЛѦДОВѢ	СЛЫШАДОВѢ
	ХВАЛѦДАШЕТА	ВЕЛѦДАШЕТА	СЛЫШАДАШЕТА
	ХВАЛѦДАШЕТЕ	ВЕЛѦДАШЕТЕ	СЛЫШАДАШЕТЕ

Aorist

Sg.	ХВАЛИХЪ	ВЕЛѢХЪ	СЛЫСИХЪ
	ХВАЛИ	ВЕЛѢ	СЛЫСИ
	ХВАЛИ	ВЕЛѢ	СЛЫСИ
Pl.	ХВАЛИХОМЪ	ВЕЛѢХОМЪ	СЛЫСИХОМЪ
	ХВАЛИСТЕ	ВЕЛѢСТЕ	СЛЫСИСТЕ
	ХВАЛИША	ВЕЛѢША	СЛЫСИША
D.	ХВАЛИХОВѢ	ВЕЛѢХОВѢ	СЛЫСИХОВѢ
	ХВАЛИСТА	ВЕЛѢСТА	СЛЫСИСТА
	ХВАЛИСТЕ	ВЕЛѢСТЕ	СЛЫСИСТЕ

Part. praet. act. I **ХВАЛЪ** või **ХВАЛЕНЪ**, **ВЕЛЪЕЪ**, **СЛЫШАЕЪ**

gen. **ХВАЛЪША** **ХВАЛЕНЪША** jne.

Part. praet. act. II **ХВАЛИЛЪ** **ВЕЛЪЕЛЪ** **СЛЫШАЛЪ**

Part. praet. pass. **ХВАЛИНЪ**, **ВЕЛЪЕНЪ**, **СЛЫШАНЪ**

Infinitiv **ХВАЛИТИ**, **ВЕЛЪТИ**, **СЛЫШАТИ**

Supinum **ХВАЛАНЪ**, **ВЕЛЪЕТЪ**, **СЛЫШАТЪ**.

V konjugatsioon. Siia kuuluvate verbide arv on väga väike: sisaldab õieti neli atemaatilist verbi: **ЮСМЪ** 'ma olen', **ДАМЪ** 'ma annan', **ЯМЪ** 'ma sünnin', **ВЪМЪ** 'ma tean'.

Preesens

Sg.	ЮСМЪ	ДАМЪ	ЯМЪ	ВЪМЪ
	ЮСИ	ДАСИ	ЯСИ	ВЪСИ
	ЮСТЪ	ДАСТЪ	ЯСТЪ	ВЪСТЪ
Pl.	ЮСМЪ	ДАМЪ	ЯМЪ	ВЪМЪ
	ЮСТЕ	ДАСТЕ	ЯСТЕ	ВЪСТЕ
	СЖЪ	ДАДАТЪ	ЯДАТЪ	ВЪДАТЪ
D.	ЮСКЪ	ДАЕКЪ	ЯЕКЪ	ВЪЕКЪ
	ЮСТА	ДАСТА	ЯСТА	ВЪСТА
	ЮСТЕ	ДАСТЕ	ЯСТЕ	ВЪСТЕ

Imperatiiv

Sg.	—	—	—	—
	БЖДИ	ДАЖДЪ	ЯЖДЪ	ВЪЖДЪ
	БЖДИ	ДАЖДЪ	ЯЖДЪ	ВЪЖДЪ
Pl.	БЖДЪМЪ	ДАДНМЪ	ЯДНМЪ	ВЪДНМЪ
	БЖДЕТЕ	ДАДНТЕ	ЯДНТЕ	ВЪДНТЕ
	—	—	—	—
D.	БЖДЕТЕ	ДАДНЕТЪ	ЯДНЕТЪ	ВЪДНЕТЪ
	БЖДЕТА	ДАДНТА	ЯДНТА	ВЪДНТА
	—	—	—	—

Part. praes. act. сы gen. сѣшѣ ꙗне.; дады gen. дадышѣ ꙗне.;
 ꙗды gen. ꙗдышѣ ꙗне.; вѣды gen. вѣдышѣ ꙗне.

Part. praes. pass. вѣдомъ.

Imperfekt

Sg.	бѣахъ	бѣхъ	ѡдѣахъ	вѣдѣахъ
	бѣашѣ	бѣ	ѡдѣашѣ	вѣдѣашѣ
	бѣашѣ	бѣ	ѡдѣашѣ	вѣдѣашѣ
Pl.	бѣдохомъ	бѣдохомъ	ѡдѣдохомъ	вѣдѣдохомъ
	бѣашете	бѣсте	ѡдѣашете	вѣдѣашете
	бѣахѣ	бѣша	ѡдѣахѣ	вѣдѣахѣ
D.	бѣдохвѣ	бѣхвѣ	ѡдѣдохвѣ	вѣдѣдохвѣ
	бѣашета	бѣста	ѡдѣашета	вѣдѣашета
	бѣашете	бѣсте	ѡдѣашете	вѣдѣашете

Aorist

Sg.	быхъ	дахъ	ѡсхъ	вѣдѣхъ
	бы, бысть	да, дастъ	ѡз-ѡ, ѡстъ	вѣдѣ
	бы, бысть	да, дастъ	ѡз-ѡ, ѡстъ	вѣдѣ
Pl.	быдохомъ	дадохомъ	ѡсхомъ (ѡдохомъ)	вѣдѣдохомъ
	бысте	дасте	ѡсте	вѣдѣсте
	быша	даша	ѡса (ѡша)	вѣдѣша
D.	быхвѣ	дахвѣ	ѡсовѣ (ѡдохвѣ)	вѣдѣхвѣ
	быста	даста	ѡста	вѣдѣста
	бысте	дасте	ѡсте	вѣдѣсте

Part. praet. act. I бывъ, давъ, ѡдѣвъ, вѣдѣвъ
 gen. бывъша ꙗне.

Part. praet. act. II былъ, далъ, ѡалъ, вѣдѣалъ

Part. praet. pass. зл-бѣвѣнъ, данъ, ѡденъ, вѣденъ

Infinitiv быти, дати, ѡсти, вѣдѣти

Supinum быть, дати, ѡсти, вѣдѣти

Vene keele ajaloo ülevaade.

Vene keele ajaloo vanimas ajajärgus on sündinud järgmised tähtsamad muutused :

1. — Redutseeritud vokaalide (ъ , ь) kadu sõna lõpult on vene keeles vanimate mälestiste põhjal alanud juba XI saj. teisel poolel. Pisut hiljem algab nende kadu sõna keskel, nii et vanimas vene keele mälestises — Ostromiri evangeeliumis — esineb selliseid juhtumeid ainult mõned üksikud, kuid nende arv kasvab ulatuslikumaks hiljem. Havlik'u sea-duse põhjal algab samaaegselt redutseeritud vokaalide areng täisvokaalideks. Vene keeles on selle tagajärg samasugune nagu muinasslaavi keeleski: $\text{ъ} > \text{o}$ ja $\text{ь} > \text{e}$. Et sel kombel tekkinud uus e oma hilisemas arengus allub samasugusele protsessile nagu vana algupärane e , s. o. rõhu all kõvade konsonantide ees muutub 'o-ks (kirjutatud ѣ), algupärane ъ seda muutust aga mitte kaasa ei tee, siis peab $\text{ь} > \text{e}$ areng olema sündinud varem kui $\text{ъ} > \text{o}$ (vt. punkt 5 allpool). Näiteid vokalisatsiooni kohta: смертный < съмъртъньъ (kirjaviis њ-лõpuga põhineb muinasslaavi traditsioonil, normaalne oleks смертной); сонм 'kogu, hulk' < съньмъ, kus nominatiiv peaks olema õieti снѣм ja gen. сонма < съньма, kuid üksikud käänded on teineteist vastastikku mõjustanud. Vrd. veel täiesti ootusekohaseid vokalisatsioone vanimaist allikaist; nimelt Izb. Svj. (= Изборник Святослава) 1073: горекъше 'kibedam' adjektiivist горькъ, või грѣшенихъ gen. pl. adjektiivist грѣшьнъ; või mask. правдѣнъ < правьдѣнъ, kuid neutr. правед(ь)но < правьдно. Vokalisatsioon sünnib alati, kus on

tegemist tautosüllaabiliste liikvidate ühenditega, s. o. vanus ühtumeis *ъл, ьл, ър, ьр*, või ümberpööratud järjekorras *лъ, ль, ръ, рь*, kui need ühendid asetsevad konsonantide vahel. Ka siin leiame esimesed näited Izb. Svj. 1073: первое (първъ 'esimene'); исполнить 'ta täidab'; въ молчании 'vaikuses' (< мьль-); кровныхъ gen. pl. adjektiivist кръвнъ 'verine'; долженъ < дьлжнъ. — Olenemata Havliku seadusest sünnib vokalisatsioon sageli esimeses silbis tingimusel, et *ъ, ь* olid siin rõhutatud: сохнуть 'kuivama' = msl. съхнѣти; дохнуть 'kärvama', kuid дхнѣть 'hingama', mõlemad = msl. дѣхнѣти. Vrd. ka *ъ, ь* tekkelugu ja selle kajastust eesti keeles (*lusikas*), kavand I punkt 2.

2. — Vene keeles on kadunud nasaalvokaalid, s. o. muinasslaavi *ъ* (= *o*) ja *я* (= *e*). Nende asemel leiame vastavalt *u* (= *y*) ja 'a' (= *a*). Et aga ka vene keeles kunagi on olnud nasaalvokaalid (nagu nad praegu esinevad poola keeles), seda tõendavad need vanad laensõnad läänemere-soome keeltes, mis on laenatud muistseilt vene hõimudelt ja on säilitanud tüves *n*-i, näit. eesti *und* (gen. *unna*) ja msl. *ѡд* ning v. *удить*; samuti eesti *sundima* < msl. *сѡдити* ja v. *судить* või eesti *koonal*, soome *kuontalo* < msl. *къдѣль* ja v. *кудель*. Ka leiame venes skandinaavia laene, kus varem pidid olema nasaalvokaalid: *варягъ* < *varingr*, *кълбгъ* 'teatud rahva nimetus' < *kylfingr*; *витязь* < *vikingr*. Vokaalide *o* ja 'a' esinemine vanade nasaalvokaalide *o* ja *e* asemel esineb juba sageli Ostromiri evangeeliumis: глаголю, отъ куду (= msl. *къдоу*), родиша 3. pl. aor. (= msl. *роднша*) jt. Juhtudest, kus vene keeles *o* on esinenud tüves, mainime: дуб, зуб, дуга, трудиться, туча, губа, судья, узкий jne. Sageli kaasuste lõrpuudes ja verbivormides; näit. ak. sg. руку, страну või 1. isik вижу, несучу jne. — Hariliku *e* asemel kirjutatakse vene keeles traditsioonikohaselt *a*, kuna *e* eelmist konsonanti alati palataliseerib. Sisihäälikute järel, mis on alati kas kõvad (*ш, ц,*

ж) või pehmed (*ч, ц*), on traditsionaalsest *я* kirjutamisest loobunud ning kirjutatakse *а*: жать 'vilja lõikama' (= msl. жати), чадо (= msl. чадѡ). Kirjaviis *я*-ga ei tähenda praegu muud, kui et eelnev konsonant on palataalne ja et sõna alguses ning vokaalide järel tuleb hääldada *j + а*: пять, приятный (verbist msl. яти 'võtma', preesens нима), nom. pl. телята jne. Juhtudest, kus vene keeles *ѣ* on esinenud, mainitagu veel: ряд, тысяча, дятел, язык, вязать, зять, говядина jne.

3. — Vene keele vokalismi mõistmiseks on määratu suure tähtsusega täishääliklus ehk polnoglasiise vanade liikvidadiftongide asemel (vt. kavand I punkt 8). Nii on konsonantide vahel **or* > *oro*: сторож; **ol* > *olo*: голос; **er* > *ere*: берер; ainult et **el* on vene keeles arenenud varakult „paksuks“ *l*-iks ja seetõttu *et* > *ot* > *olo*; nii langevad vene keeles algupärased **el* ja **ol* kokku: молоко (vrd. msl. млеко ja poola *mleko*). Viimati käsitletud muutust võib takistada ainult eelnev palataalne konsonant ja nii vene keeles seepärast железа (mitte жолоза!), селезень, шелем jt. (hiljem siiski ka желоза XV saj., шелемъ, желобъ jne.).

Palju sõnu on kirikukeele kaudu tunginud vene keelde ilma polnoglasiijeta: бремя (aga береметь), плен (kuid полонить), млековидный (kuid молоко), власть (kuid teises tähenduses eht vene волость), брань (kuid оборона) jne. Arhailises ja luulekeeles esineb neid juhtumeid veelgi sagedamini, vrd. злато ~ золото, град ~ город, молодой ~ молодой jne. Vanemas kirjakeeles esineb aga polnoglasiise sageli sealgi, kus praeguses kirjakeeles on tarvitusele pääsnud muinasslaavi vorm, näit. Izb. Svj. 1073: въ полонѣ 'vangis' (= msl. въ пленѣ), норовъ (= msl. нравъ), законъ хоронити (= msl. храниити), вередихъ 'ma tegin kahju' 1. sg. aor. (= msl. врьдихъ) jt.

Vene keeles tuleb arvestada veel teistki polnoglasiijet, mida ei tunne muud slaavi keeled. See on tekkinud krono-

loogiliselt hiljem ja on juhtunud seal, kus meil olid üldslaavi ühendid *ъл, ъл, ѳр, ѳр*. Me näeme, et juba XI saj. peale kuni XIV saj. hakkab mainitud ühendite puhul esinema kirjaviis, kus redutseeritud vokaali korratakse veel liikvida järel, siis *ълъ, ъль, ѳръ, ѳрь*: Ostr. ev. *мьльни* (daat. sg.) 'piksele'; *мьль-вльць* 'sõnav, ütlev', *напльзена* 'täidetud', *вьръгъть* 'nemad viskavad', *сьмьръть* 'surm', *зьрьно* 'tera', *шьрьсты* 'sõrmi' jt. Et siin on tegemist tõelise häälikulise arenguga, näitavad need praeguse kirjakeele ja murrete sõnad, kus selliseil juhtumeil leiame polnoglassije: *верёвка* < *вьръвка*, *сумеречный* (kuid *врд. сумерки*), *зюловка*. Praegustest suurvene murdeist *врд.*: *молоня* (= *молния*), *смерётушка* (kirjakeeles *смерть*), *беревно́* (= *бревно*), *черёмный* 'punakas'. See teine polnoglassije esineb, vastupidiselt esimesele, korrapäratult ja seda ei saa vaadelda kui kindlat reeglit. Esimese polnoglassije kohta on huvitav veel märkida, et läänemere-soome keeltes leidub rida vene laene ajastust, mil polnoglassije ei olnud nähtavasti täielikult veel välja kujunenud. *Врд. näit. eesti varblane* (< vene *воробей*), *värten* (< *веретено*), soome *palttina* (< *полотно*) jt.

4. — Sõna alguses esineb vene keeles *o-* seal, kus muinasslaavi keeles on *ю* ja ka teised slaavi keeled osutavad *je-le*. Sellised juhud on *один* (aga *единый*, laenatud muinasslaavi keelest), *озеро* (*врд. poola jezioro*), *олень*, *омёла*, *осень* (serbias *jesen*), *олово*, *орёл*, *овён* 'rehi', *ожина* 'karuvabarn' jt. Sageli esineb see *o-* veel muinasslaavi keeles seal, kus praeguses kirjakeeles on kodunenud muinasslaavi keelest laenatud *vasted*: *одъва* (= *едва*), *ожь* ja *ожикъ* (= *ёж*, *ежевика*), *още* (= *ещё*, ka *рõhja-vene murdeis praegu ощó*). Pole mitte täiesti kindel, kas meil käesolevas muutuses on tegemist erilise vene keele arengujoonega või mitte, sest et mõned juhud *o-ga* leiame ka teistes slaavi keeltes. Aga kusagil ei ole see areng siiski nii tugev kui vene keeles, kuna siin

sellele seadusele pealegi alluvad ka laensõnad, näit. skandi-naavia keeltest laenatud Ольга < *Helga* ja Олег < *Helgi*. Samuti kreeka algupäraga nimedes: Овдотья (= Евдокия), Овсей (= Евсейий), Остап (= Евстафий), Олена (= Елена) ja ka apellatiivides nagu охидна, опитемья, оксамит jne. Need rahvakeelsed vormid esinevad muinasvene keeles juba XI saj. alates. Kuid samasugune nähtus kreeka laenudes esineb ka keskaegseis bulgaaria tekstides ning on nähtavasti seletatav kreeka keele enda muutumisega, kus ei puudu tendents sõnaalgulise *e*- arenguks *o*-ks.

5. — Praeguses vene keeles on kokku langenud vanad muinasslaavi häälikud *ъ* ja *е*. Kokkulangemine on sündinud viimase kasuks, s. o. ühises *e*-häälikus. Vanad laensõnad läänemere-soome keeltes näitavad, et *ъ* hääldati muinas-vene keeles kunagi siiski erinevalt algupärasest *e*-st, ja nimelt pika avara *ä*-häälikuna. Vrd. eesti *määr* < v. мѣра, soome *läätti* 'sealaut' < v. клѣтъ, soome *sääli* 'kaastunne' < v. жалъ, varem kuju *жѣль. Ka näitavad mõned suurvene murded ja ka erinev *e* ja *ъ* areng praeguses ukraina keeles (vt. kavandit III, punkt 3), et muinasvene keeles on *e* ja *ъ* olnud kindlasti kaks erinevat häälikut. Seda tõendab ka nende häälikute areng hilisemas suurvene keeles endas: algupärane *e* areneb teatud tingimustes > 'o' (= *ě*), kuid sellest muutusest ei võta osa see *e*, mis on arenenud vanast *ъ*-st. Ainult üksikud erandid esinevad: звѣзда, aga nom. pl. звѣзды praeguses hääldamises = звѣзды; samuti гнѣздó ~ nom. pl. гнѣзда (= гнѣзда); minevik (пріо)брѣль (= приобрёл) verbist (пріо)брѣсти; part. praet. pass. lõpuga -ѣнный, näit. запечатлѣнный (= запечатлённый) verbist запечатлѣть või (про)зѣванный (= прозѣванный) verbist (про)-зѣвать, ja selle järgi ka (про)зѣвывать (= прозѣвывать). Kõigil neil juhtudel on tegemist analoogilise arenguga see-suguste proportsioonide järgi, kus seisab algupärane *e*; nii

on näit. звезда ~ звѣзды eeskujuks olnud tüüp nagu сестра ~ сѣстры. Siia rühma kuulub ka (vaatamata kirjaviisile e-või я-ga) anafoorilise pronoomeni ak.-gen. -eë või ея 'eam' ja 'eius'. Vana gen. sg. lõpp oli еѣ (vt. punkti 18), mis sellisena esineb muinasvene tekstides ja mask. ero eeskujul hiljem omandab ka akusatiivi funktsiooni. — Häälikute *e* ja *ъ* kokkulangemine vene keeles on alanud üsna varakult. Juba kõige vanemais tekstides leiame teatava arvu selliseid juhtumeid. XII sajandi mälestistes nii põhja- kui ka lõuna-vene aladelt esineb *ъ* ja *e* segimine kirjas juba üsna sageli. Võib siiski arvata, et põhja-venes, eriti novgorodi murdes, XII sajandi teisel poolel vahe *e* ja *ъ*-i vahel oli nõrgem kui lõuna-venes. Edaspidises arengus vana galiitsia-volõõnia murre, mis moodustab praegu osa ukraina keelest, säilitab üldse algupärase vahe selle kahe hääliku vahel, kuna teised muinasvene murded lähevad vastupidist teed. Novgorodipihkva murdes vahe *ъ* ja *e* vahel on kadunud nähtavasti XII ja XIII saj. jooksul. Tuleb aga siiski rõhutada, et ka põhja-vene murrete seas esineb praegugi alasid, kus vana vahe *ъ* ja *e* vahel ei ole täiesti kadunud. On nimelt näit. selliseid põhja-vene murdeid, kus vana *ъ* on arenenud *i*-häälikuks, kusjuures arengu tingimused võivad olla mitmesugused. Seetõttu aga, et traditsiooniline vahetegemine *ъ* ja *e* vahel kirjas üldjoontes säilitati suurvenelaste poolt isegi XV—XVII saj., püsis *ъ*-i tarvitamine kuni käesoleva uue ortograafiani, ja nimelt sellisel kujul, nagu seda tunnevad XI ja XII saj. muinasvene mälestised. Kuid ometi leidis ka kuni Oktoobrirevolutsioonini kehtinud vene kirjakeele vanas ortograafias sõnu, kus *ъ* asemel kirjutati ebaajalooliselt *e*. Siia kuuluvad juhud nagu: брежжиться, ведро, веря (= верья), песокъ (= пѣсокъ), семья (= сѣмья), темя (ukr. тiм'я!), деверь, дремать, прилежно, колыбель jt.

6. — Muutus $e > 'o$. See muutus puudutab ainult algupärast e -d ja ka e -d, mis on vokaliseerunud o -st: ta esineb eelneva pehme ja järgneva kõva konsonandi vahel ainult rõhulises asendis. Samuti sünnib see absoluutses sõna lõpus, jällegi ainult, kui rõhk temale langeb. Tuleb meeles pidada, et pehmete konsonantide hulka kuuluvad ka $ш$, $щ$, ja $ж$, mis alles XIV saj. algul depalataliseeruvad. Kirjas tarvitatakse o -d alati ainult $ч$ järel, kuid $ж$ ja $ш$ järel ainult siis, kui on olemas paralleelvorme o -ga kõvade konsonantide järel. Viimati mainitud juhul võib seda o -d alati seletada vormilise üldistusena, näit. et instr. sg. ножом (sõnast нож) on tekkinud eeskujul nagu столом (sõnast стол), samuti врачом (sõnast врач) jne. Selle kõrval esineb ka kirjaviisi ножём ja врачём, kuid alati отцом sõnast отец. Näiteks veel, kus algupärane $e > 'o$: бёрдо, весёлый, дёготь, лёгкий, переплёт, ребёнок, тётка, защёлка jne. Juhtumeid, kus e on arenenud vokalisatsiooni teel varemast o -st: пёс (gen. пса), огонёк (огонька), овёс (овса), чёткий, шёл (fem. шла), murdeis ярём (gen. ярма), стёкла, дёрнуть, завёртывать jt. Sõna lõpus esineb selline $ё$, näit.: бельё, враньё, старьё, своё, моё, ещё. Et $ё$ puudub adverbides уже 'juba' ja не 'mitte' seletub nähtavasti nende erilise rõhutusega lauses (rahvakeeles siiski ka ужó). Verbi alalgi etendab see seadus tähtsat osa несёшь, несёт, несём ja nende analoogial ka несёте. Millal see protsess vene keeles on alanud, on raske täpsemalt määrata, sest muinasvene kirjamehed ei osanud kirjas seda häälikut edasi anda. Lihtne oli $ш$, $щ$, $ж$ ja $ч$ järel e asemel tarvitada o -d; selline kirjaviis esinebki varakult, kuid see võib olla sageli analoogiline ja tekkinud kõvade tüvede vastavate vormide mõjul (vt. eespool ножом kõvatüvelise столом järgi). Muil juhtudel ilmuvad esimesed näited XIII sajandi paiku. Muinasvene tekstides tuleb ka silmas pidada iga mälestise geograafilist kuuluvust, sest muutus $e > 'o$ puudub üldiselt

vanal lõuna-vene keele alal, s. o. praeguses ukraina keeles, vt. kavandit III. Kui ta siin esinebki, siis mitte olenevalt rõhu asendist, ja peamiselt sisi- ja jot-hääliku järel. Üksikuil juhtudel esineb ta üllatuslikult ka teiste konsonantide järel; praeguses ukraina kirjakeeles näit. *льон, слъози, тръома, съомий* 'seitsmes'. Suurvene murded ühinevad üldiselt kirjakeele pruugiga. Ainult põhja-vene murdeis (osalt ka valgevene lõuna-lääne murdeis) võib 'o (= ē) esineda ka rõhuta asendis, seejuures peamiselt ikkagi kas sõna lõpus või kõvade konsonantide ees: *жонá, племя́нничок, чоловѣк, ѣго́, ѣму́, полѣ, сѣстра́, о́зеро, игу́мѣн, сиди́тѣ, пойдѣм-тѣ* jt. Kui me praeguses vene kirjakeeles leiame ootusevastaselt *e* pro 'o, siis võime neid juhtumeid seletada, liigitades nad järgmiselt: a) praegune *e* on tekkinud *ъ*-st: *вера, стѣны, дедушка, бегать, устарелый, полено, на стороне* jt. Paljud sellised juhud on nii seletatavad ka seal, kus vana kirjaviisi järgi kirjutati valesti *e* pro *ъ*: *блеск (= msl. блѣскъ), бред, брезгать, треск, ветхий, ветошь, ночлег, опека, пекарь, пест, мелкий, векша* jt. Vastupidi, kui vana ortograafia järgi kirjutati *цвѣль* (verbist *цвѣсти*) ja pl. *сѣдла* (noomenist *седло* 'sadul') ja hääldati *ъ* asemel *ē*, siis oli see õige hääldus, sest *ъ* kirjutamine selles kahes vormis ei olnud ajalooliselt põhjendatud, algvormide olles msl. *цвѣль* ja *седло*. b) Palju sõnu on literaarse päritoluga ja tunginud vene kirjakeelde vana kirikukeele kaudu: *пещера* (aga meie kohanimi Печоры!), *вред, член* (mõlemad sõnad ka ilma polnoglassijeta!), *вертеп, жертва, ковчег, крест* (aga *крѣстная мать* rahvaräpane!), *небо* (aga rahvakeelest *нѣбо* 'suulagi'), *блажен, шествовать, лев* (aga isikunimi Лѣва), *житие, королева, предмет* (viimased kaks laenatud poola keelest), *всенощная* ja palju teisi. Ka vähetarvitatavais isikunimedes nagu *Орѣст, Афиногѣн, Пармѣн, Манѣфа*, kuid juba kodunenud nimedes *Пѣтр, Олфѣр, Оксѣн, Савѣл, Фѣкла, Матрѣна, Олѣна*. Loomulikult *e* ka üldse hili-

seis laen- ja võõrsõnus: сцена, схема, билет, буфет, газета. c) Paljudel juhtudel on sel ajal, kui $e > 'o$, järgnev konsonant olnud veel palataalne ja hiljem (moskva murdes) depalataliseerunud, kui selle järelt on kadunud redutseeritud vokaal ϵ : näit. почтенный (< почтеньный), душевный, плачевный, царевна, любезный, белозерский, земский, женский, судебный, учебный (vahel ka учобный), жемчуг (< жьньчюг) jt. Erilise rühma moodustavad siin sõnad, kus e on arenenud ϵ -st r -hääliku ees, s. o. juhtudel, kus sageli esineb teine polnoglasijsje ja kus muinasvene keeles esineb kirjutusviis $-ьрь-$. See näitab, et igal juhul siin r jäi kauaks ajaks palataalseks häälikuks ning seepärast neil juhtudel harilikult säilib e -hääldamine: первый (muinasvenes kirjutatud sageli пьрьвый), церковь, верх, зеркало, четверг. Kuid selle kõrval esineb ka vahel ϵ . Põhjused pole mitte selged, igatahes esineb selline kõikumine r ja r' vahel neil puhkudel ka poola ja sorbia (vendi) keeles. Võimalik, et siin teatavat osa etendasid ka vanad intonatsioonid ja lausemeloodia. Näiteks juhtusid, kus järgmine konsonant on velaarhäälik, — siis kõikumusi: беркут 'kuningakotkas', меркнуть, kuid ϵ esineb смёркнуться, дёргать, тёрка 'riivraud'. Labiaalide ees on alati ainult e : верба, нёрпа 'viiger (hüljes)', серп, стерва 'raibe', терпкий 'kibe', чермный 'tumeru-pane', черпать. Kuid kõikumusi jällegi dentaalide ees. Ühelt poolt жертва, серна 'mägikits', скверный, смертный, teiselt poolt aga мёртвый, бёрдо, вёрткий, дёрн, жёрдочка, зёрна (nom. pl.), твёрдый, тёрн, чёрный, чорт, четвёртый. Ka sisihäälikute ja s -häälikute ees esineb vaheldumisi $-er-$ ning $-'or-$: держанный, дерзость, мерзкий, перст (selle kõrval ka пёрст), aga vastupidiselt ёрзать, мёрзнуть, вёрсты (nom. pl.), шёрстка (dem. sõnast шерсть), чёрствый, бёрце. Kui e esineb sisihäälikute ja ϵ ees, tuleb meeles pidada, et need konsonandid on võrdlemisi hilja depalataliseerinud ja ajalooliselt peame neid lugema

pehmete konsonantide hulka. Seepärast arusaadavalt ka *e* näit.: мятеж, чешет, головешка, печь, лец, отец, молодец, овец (gen. pl.), смежный. Kuid vahel esineb neil puhkudel siiski *ě*: платёж, ёж, одёжа (ja одёжа), лепёшка (~ лепёшка), тёща (~ теща). Nende viimaste juhtude üsna suurest arvust hoolimata võib neid väga kergesti, peaaegu kõiki, seletada analoogilise tekke kaudu. d) Lihtsa üldistuse kaudu võib seletada, miks eitusprefiksis не- või prepositsionaalses prefiksis без- kunagi ei esine *ě*: невод, ненависть, нехотя, недоросль, неуч, неслух; analoogia allikaks on olnud muudugi juhud, kus noomeni osa algab pehme konsonandiga nagu нечет, нехрист jne. Samuti siis alati näit. бѣстолочь. — Kahel juhul hääldatakse 'o ka seal, kus kirjutatakse *я*, nimelt minevikus тряс verbist трясти ning ka (за)пряг verbist (за)прячь. Siin on minevikus *я*-kirjutamine laenatud preesensist, kuna hääldamine on tekkinud analoogia kaudu selliseist proportsioonidest nagu нестѣ, неслá (akanje tõttu hääldatud нястѣ, няслá): нѣс = трястѣ: тряс ja прятлá: прятг. Analoogiaga on tegemist samuti veel sõnas деснá (ajalooliselt õige viis kirjutada oleks дяснá), pl. дѣсны, milleks eeskuju on andnud веснá: вѣсны. — Esineb üsna palju juhtumeid, kus 'o hääldamine oodatava *e* asemel on kergesti seletatav analoogia mõjuga. Näiteks vormides зовѣте, идѣте, kus *ě* esineb pehme konsonandi ees, on analoogia allikaiks зовѣм, идѣм jt. Samuti seletub *ě* üldistumine esivokaalsete lõppude ette juhtudel nagu на клѣне, в чернозѣме, на берѣзе (vrd. nom. клѣн, чернозѣм, берѣза kõva konsonandi ees), ѣй, моѣй (daat. sg.) ~ ей, моей, горшочек (vrd. горшок), щочка (vrd. nom. pl. щоки), тѣтя (vrd. тѣтка), белѣшенько (vrd. белѣхонько).

7. — Vastupidiselt slaavi keelte palatalisatsiooniseadustele leiame vene keeles sageli velaarhäälikud *k*, *g*, *ch* (= *к*, *г*, *х*) just *i*-hääliku ees. Siin peaksime ootama esimest palatalisatsiooni. Vastuoksus seletub sellega, et vene keeles mak-

sab häälikuseadus, et velaaride järel vana $ы > u$, näit.: гибнуть, aga msl. **гыбнѣти**; кислый, хитрость, великий, секира, боги, ноги, мухи, tuletussufiksis княгиня (= msl. **кнѣгынн**). Selle häälikumuutuse kronoloogia määritlemine on raskendatud seetõttu, et lõunaslaavlaste juures on juba XI saj. $ы$ igal pool arenenud i -ks ja seepärast ka lõunaslaavi päritoluga tekstides muinasvene alal varakult esineb häälikute u ja $ы$ valestikirjutamine. Kuna aga vene tekstides $ы$ ja u segimiseks esineb siiski peamiselt ainult velaaride järel, võib arvata, et vene keeles $ы > u$ neis piiratud tingimustes algas juba XI sajandil.

8. — Mõningail juhtudel hääldatakse vene kirjakeeles rõhulise a asemel o : **плáтишь, плáтит** (hääldus *plotit*) jne. verbist **платить**. See seletub kas analoogiaga, juhtudest nagu **но́сишь, но́сит** verbist **но́сить** (akanje tõttu hääldatud 'ju насíть nagu платить!) või juhtudest, kus on tegemist igivana ablaudiga $a:o$. Viimane näib esinevat verbis **кати́ть** 'veeretama', **качу́**: **ка́тишь** (hääldatud *kótiš*), **ка́тит** (hääldatud *kótit*) jne. Vrd. siin ukraina **кóчу, кóтиш, кóтити** ehk tšehhi *kotiti*, mille põhjal peab eeldama tõesti ka vana o olemasolu selles tüves. Vene keeles oleks siis sellise võimaluse korral a tekkinud mugandamise tõttu iteratiivsele verbile **катать**, kus a on põhjendatud. Kindlasti on meil aga tegemist analoogiaga kahes võõrsõnas: **кайма́** 'ääris', pl. **кóймы** (ja ka **ка́ймы**), laenatud türgi sõnast *kajma*. Samuti **пальто** (< prantsuse *paletôt*), mille pluural esineb vahel kujul **польты**. Siin on analoogia põhjustanud akanjega hääldatavad vormid nagu **коза́**: pl. **кóзы** ehk **сосна́**: **сóсны**.

9. — Suurvene keele iseärasusi on, et vanad $ы$ ja u on *jot*-hääliku ees lühenenud ning muutunud redutseeritud vokaalideks $ъ$ ning $ь$, mis arenevad siis edasi nii nagu kõik redutseeritud vokaalid, s. o. nad kas vokaliseeruvad o - ja e -ks või hoopis langevad välja. Muinasvene tekstides leiame

neil juhtudel just sageli kirjutusviisina redutseeritud vokaali. Praeguses kirjakeeles aga on sündinud täielik vokalisatsioon: мою 'mina pesen' ja крою 'ma katan' (= msl. *мылж, крлж*) verbist мыть ja крыть, või брею (= msl. *брлж*) verbist брить. Sama nähtus ilmub reas sõnus, mis vanasti on nominatiivis lõppenud *-ии* ja *-ия* lõpuga: змей ehk змея, ручей, шея (vrd. aga шиворот). Samuti imperatiivi vormid бей ja пей (= msl. *бнн, пнн*) verbidest бить ja пить. Muinasvene tekstides kuni XV saj. leiame siis kirjutusviisi: мъю, кръю, бръю, змьи, змья, ручьи, шья. Siia kuulub ka muinasvene sõna стрьи 'onu', mis esineb vanimais tekstides стръи ja ka строи kujul. Kui arhailises vene keeles esineb вья 'kael', ka nüüd убійство jt., siis on siin tegemist muinasslaavi laenuga. Tuleb meeles pidada, et valgevene ja ukraina keel neil juhtudel säilitavad *ы* ja *и* (valgevenes мъю, väikevenes мию), vt. kavandit III.

10. — Redutseeritud vokaalide (*ъ, ь*) kadu on põhjustanud vene keeles „liikuva“ *о* ja *е* tekkimise. Vt. kavandit I punkt 13. Selle analoogial, nagu днь > день ja gen. днь'а > дня ehk сънъ > сон, gen. съна > сна, on sageli selline „беглое“ *о* või *е* tekkinud sinna, kus teda kunagi pole olnud. Nimelt kui pärast *ь, ъ* kadu sõna lõpust tekkisid selles lõpus konsonantühendina velaar + *l, r, n* või *s, z + k, g*, siis arenes sinna vahele hääldamise hõlbustamiseks „беглое“ *о*, seevastu dentaal + *r, n, m* ja labiaal + *l* ja *s + l, m, n* vahele tekib *е*: msl. *огнь*, gen. *огни* (*огниа*) on niimoodi vene keeles arenenud vormideks *огонь*, gen. *огня*; ehk msl. *дъска* gen. pl. *дъскъ* on vene keeles andnud *доска*, gen. pl. *досок*; samuti: *сестра* ~ *сестър*; *острый*, aga lihtvorm *остър*. Asjaolust, et sel puhul *е* areneb 'o'-ks, nagu siis *сестър*, võib järeldada, et juba XI saj. lõpuks mainitud konsonantühendite vahele oli tekkinud vokaalelement. Et rööbiti esineb just *о* ja *е* sellise vahevokaalina, peame

arvama, et neil juhtudel oli varem alajärgul just *ɤ* ja *ɔ*, mis normaalse vokalisatsiooni teel arenesid hiljem *o*-ks, resp. *e*-ks. Seda tõendavad ka teised slaavi keeled, kus peame samuti anapüktiliste vokaalide puhul lähtuma just redutseeritud vokaalidest *ɤ* ja *ɔ*. Ka just muinasvene mälestistes leiame kirjaviisi *ɤ*- ja *ɔ*-ga: ОГЪНЬ, ОСТЪРЬ, ХЫТЪРЬ, ДЪСЪКЪ (gen. pl.), сестърь jt.

11. — Kõik slaavi keeled näitavad, et varakult on *ɤ* + *i* kontraheerunud *ɥ*-häälikuks. Nii ka vene keeles *взыскивать* < *възь-искивать*; *избынова* < *изъ-изнова*, samuti *отыгривать*. Sama printsiip peitub ka muinasbulgaaria *вѣнѣж* 'ühtesoodu' < *въ ѣнѣж*. Vene keeles on esimesed märgid sellise arengu kohta pärit XI sajandist: *к ѣному царю*.

12. — Praeguses vene kirjakeeles kirjutatakse algarane *i*-häälik pärast *u*-d ja *ж*-d *u*-na, kuid *ц* järel esineb ehtvene sõnades *ɥ*, võõrsõnades aga *u*. Näit. жив, шить ja võõrsõna цинк (hääldatud *tsɥnk*). Fleksioonisilpides: ржи (gen.), вши gen. sg., kuid отцы nom. pl. Muutus *i* > *ɥ* on põhjustatud häälikute *š*, *ž*, *ts* depalataliseerumisest, mis aga veel muinasvene ajastul olid palataalsed häälikud. On kindel, et nad veel XI saj. lõpul olid palataalsed siis, kui sündis *e* > *o*. Vt. punkti 6. Kaks sajandit hiljem avaldub see sisihäälikute kõvadus juba ka kirjas: слышышь, княжыл, жылами, языцы (nom. pl.) jt. — Vene keeles on peale selle veel paar juhtu, kus on kõikuvus *ɥ* ja *u* vahel osalt praegugi võimalik: *грыб* ja *гриб* 'seen', *крынка* ~ *кринка* 'riimakanne', *скрыпеть* (Puškinil) ~ *скрипеть*. Kõik juhud on *r*-hääliku järel. Kirjakeeles on need juhud haruldased, kuid palju rohkem selliseid juhte võib leida suurvene murdeist: *крык*, *стрычь*, *рынуться* (Maikov'i luuletustes näit.), *капрызный* jt. Vrd. ka Слово о полку Игореве: *кычат*. Samuti *трызна* (Nestori kroonikas). Loode-ukraina murdeis ja suuremas osas valgevene murdeis on *r* oma palatalisatsioonivõime üldse kaotanud kõigis asendeis.

13. — Diftongid vene keeles. Teatavasti ei ole slaavi keeled vanasti tundnud diftonge. Vt. kavandit I punkt 3. Uued diftongid vene keeles on tekkinud: a) seetõttu, et ühendeis vokaal + *j* pärast redutseeritud *o* kadu tekivad uued *i*-diftongid: край < краѣ, гной < гноѣ; samuti ка святой < скатьѣ; буйный < боуѣньѣ, действие < дѣѣствоѣ, яйцо < јаѣце, война < воѣна jt.; b) hulk diftonge on vene keeles tekkinud seetõttu, et sõna lõpust *j* järelt on kadunud *i*-häälik. Üsna sageli imperatiivis: msl. знаѣи, знаѣите > vene keeles знаѣи, знаѣите. Samuti делай, сеѣи, pl. сеѣите 'külvake', бейте, чуйте, требуйте jne. Sama nähtus ilmneb mõningais käändeis, nii daat., lok. sg. fem. новѣѣи > vene keeles новой, синеѣи, моеѣи jne.; c) instr. sg. fem. on diftong -oi tekkinud seetõttu, et sõna lõpult on kadunud -ж: msl. съ новож женож areneb vene keeles с новой женоѣ. d) Kui verbaalne prefiks lõpeb vokaaliga ja järgmine verbi tüvi algab *i*-ga, siis mõlemad osad liituvad diftongis: ити, kuid пойти < по + ити; samuti пройду jt.; занять, kuid preesens займу. Nähtavasti kõne tempost olenedes on omapärasel teel tekkinud diftong sõnas заяц, gen. зайца.

14. — Mõningal erandjuhul esineb vene keeles ka vokaalide lõppkadu. See sünnib harilikult isoleeritud sõna-des, nagu adverbides või isoleeritud lõppudes, kus vokaali funktsioon seetõttu on nõrk. Nii infinitiivis: знать < знати, делать jne.; 2. isikus ainsuses делаешь < дѣлаѣеши; sõna-des мать ja дочь < матери, дѣчи. Peale selle üksikuis partiklites ja adverbides: тут (< туто), вот (< вото, ото), вон (< воно), как, так (< како, тако), там (< тамо). Sisekadu on eriti märgatav arv sõnadest, näit. msl. четырѣ на десѣте > vene keeles четырнадцать.

Konsonantismi alal on märkimisväärsemaid muudatusi mainitavad järgmised:

15. — Nagu teisteski slaavi keeltes põhjustab olulisi muutusi vene konsonantismis redutseeritud *ʒ*, *ʒ* kadu konsonantide vahel, mille tagajärjeks on uute konsonantühendite tekkimine. See on aga vastuolus üldise slaavi keelte tendentsiga, et silbid peavad ikka lõppema vokaaliga. Et seda lahkeli osaltki leevendada, on neis uutes konsonantühendites aset leidnud hulk muutusi. Puhtfoneetiliselt on kergesti mõistetav, et kui pärast *ʒ*-, *ʒ*-i kadu heliline konsonant satub helitu ette, siis ta muutub helituks, näit. *подъкопати* > *подкопать*, kus hääldatakse *-tk-*. Vastupidiselt helitu konsonant helilise ees muutub heliliseks: *отъбѣжати* > vene keeles praegu *отбежать*, kus hääldatakse *-db-*. Ühtlasi muutuvad sõna lõpus pärast *ʒ*-, *ʒ*-kadu kõik helilised konsonandid helituks, näit. muinasvenes *гробъ*, nüüd *гроб*, hääldatud *grop*. See areng on sündinud üsna varakult ja peegeldub sageli ka praeguse kirjakeele välises kujus, näit. *здоровый* < **съдорвѣъ*, msl. veel *съдравъ*; где < кѣде (nii ka veel msl. ja muinasvenes); *свадьба* > *сватъба*, vrd. *сват*; *пчела* < *бъчела* (msl.). See areng võis muidugi alata pärast *ʒ*-, *ʒ*-kadu, s. o. umbes X ja XI saj. vahemikul. Muinasvene kirjas hakkab ta aga peegelduma alles XIII saj., näit. *здѣ* < *сьде*, *збирають* < *събирають*, *слаткими* < *сладъкими*, *рѣтко* < *рѣдъко* jt.

Sageli on redutseeritud vokaalide väljalangemine põhjustanud ka uute konsonantühendite lihtsustamist ja ümberkujundamist. Arvesse tulevad siin peamiselt järgmised juhud, missugused esitame siin illustreeriva tabelina:

č + č > 1. *tč*: *кабак*, aga 'kõrtsmik' *кабатчик* < *кабаччикъ*.

2. *šč*: *косяк*, aga adjektiiv sellest *косячатый* < *косяччатый*.

č + st > *čt*: *читать* < *чѣстити*; vrd. *честь* < *чѣсть* ja *качѣстѣть*.

- $c + s > c$: царь < цьсарь (nii veel XIII saj.) < цѣсарь, vt. kavand I, punkt 18, kuna < saksa *Kaiser*.
- $ln + c > nc$: солнце, praegu hääldatav *sonce*, < сьльньце.
- $rn + č > nč$: гончар < гърньчарь; vrd. горн < гърнь.
- $d + ch > ch$: хорь 'nirk', vanavenes дъхорь, тхорь < дъхорь.
- $st + b > zb$: изба < истъба, nii nagu veel muinasvenes XIII saj. See on laen saksa keelest (ahd. *stuba*). Siia kuulub ka (petseri)murdest истопка 'kelder' < истъбъка (deminutiivmoodustis).
- $st + k > sk$: невестка (hääldatud *невеска*); склянка (harva стклянка) 'klaasike', vrd. стакан.
- $st + l > sl$: постлать 'lajali laotama' (hääldatud *послать*), vrd. постилать; samuti *-sl-* hääldatav sõnus nagu счастливый. Siia kuulub ka если 'kui' < есть + ли.
- $st + n > sn$: учасный (= msl. *оучастный*), hääldatav praegu участный. Samuti шестнадцать.
- $zd + n > zn$: поздно < поздьно, hääldatav *позно*. Samuti *-zn-* hääldusega: бэздна 'kuristik' < без + дъна 'ilma põhjata'; праздник. Viimaste puhul esineb juba XV saj. kirjutusviis празник, безна.
- $tš + n > šn$: siin on tegemist dissimilatsiooniga. Me arvame siia sellised rahvapärased ja nüüd normiks saanud hääldamised *-šn-*iga sõnades nagu: конечно, пустячный, девичник. Sõnas помощник, kus samuti hääldatakse *-šn-*, on tegemist muinaslaavi kirjaviisiga, ehtvene kirjaviis peaks olema помочник. Esimesed näited muinasvene keeles on pärit 1400 a. paiku: клюшник, обышний, пшенишний jne.

Mõnel puhul on *k* ja *g* arenenud vastavaiks spirantideks (χ , γ), kui nad pärast *z*, *z* kadu satuvad *k*, *č* või *t* ette. Ka siin on tegemist hääldamise lihtsustamisega: venelane tahab

siin vältida kahe sulu artikuleerimist. Siia kuuluvad järgmised juhud, kus *g* hääldatakse *χ*-na: лёгкий (siit ka лёгок, hääldatav *γ*-ga), samuti komparatiiv легче; мягкий (siit мягок hääldav *γ*-ga). Viimane sõna on tegelikult oma *g* saanud analoogia kaudu adjektiivist лёгкий, sest algupärane kuju on msl. **макъкъъь**, vrd. ka vene keeles мяготь. Edasi kuuluvad siia коготь, aga gen. когтя (-*χt*-) ja selle analoogial ka nominatiiv hääldatav *γ*-ga tüves. Täpselt samuti on lugu sõnaga дёготь, gen. дёгтя. Ка кьто 'kes' on vene keeles praegu кто, kuid hääldatav ka *χto* kujul. Mainitud muutus on vene keeles tõestatud juba XIV sajandil kirjutusviisiga nagu **мяхки, хто жм**.

Et *z* on sõna lõpust kadunud, on selle tagajärjeks sageli olnud ka *l* kadu mineviku partitsiibis, ja nimelt siis, kui tüvi lõpeb häälikutega: *r, s, z, k, g, ch, b, p*. Nii saame төр < тьрль verbist тереть; нес, fem. несла; вёз ~ везла, пёк ~ пекла, берёг ~ берегла, сох ~ сохла, грёб ~ гребла. Esimesi selliseid nähtusi hakkab ilmuma muinasvene tekstides XIV sajandil.

Sõna keskel on palataalse redutseeritud vokaali (*o*) väljalangemine põhjustanud ulatuslikult konsonantide palatalisatsiooni kao. Välja arvatud *j, č, štš* ja *l*, on suuremal või vähemal määral sellest puudutatud kõik vene keele konsonandid. Kirjas on selge vahe algupäraselt palataliseeritud ja kõva konsonandi vahel püsinud ainult *l* puhul: лгать < льгати, kuid льститъ < льстити, samuti сильный, большой jne. Depalataliseerunud on aga nasaalid *m, n*, labiaalid *p, b*, hõõr-häälikud *s, z* ja *v*, dentaalid *t, d*, välja arvatud kui nad ei asetse labiaalide või velaaride ees. Vrd. msl. **мьзда, мьнети, оумьнъ, тьмьнъ**, daat. **мьнъ** vastavate vene vormidega мздоимный, мнение, умный, тёмный, мне. Vastavalt on *нь > n*: msl. **агньць, съмьнць**, kuid venes агнецъ, gen. агнца, солнце. Seevastu velaaride ees: маленький, душенька. Näiteid, kus

$rb > r$: msl. **пѣрати** 'astuma', **пѣшеница**, **пѣсъ**, kuid venees прать, пшеница, пѣс gen. пса. Näiteid, kus $b > b$: msl. **бѣрати** = vene brать; $sb > s$: msl. **сѣде** 'siin', **осѣлъ**, **краснѣ** ja vene здесь, осёл gen. осла, красный; $zb > z$: msl. **здѣданиѣ**, **козѣлъ** ja vene здание, козёл gen. козла, kuid seevastu b ees: просьба (-*žb*-) või m -i ees возьму (-*žm*-). Näiteid, kus $v > v$: msl. **вѣсе**, **овѣца**, **равнѣ**, aga venees вѣсѣ, овца, равный; kus $tb > t$: msl. **тѣрѣ** = vene тры, verbist тереть; või msl. **тѣлти** 'rikkuma', **отѣць**, **полотѣно**, **уѣстѣнѣ** ja vene keeles тлить 'kõduvaks tegema', отец gen. отца, полотно, честный. Teiselt poolt on aga tb säilitanud palataalsuse labiaali ees, nagu тѣма. Paralleelselt eelmisele on arenenud $db > d$: msl. **дѣрати**, **дѣнь**, **сѣрдѣце**, **бѣдѣнѣ** ja vene drать, день gen. дня, сердце, бедный; seevastu jällegi labiaalse hääliku ees судѣба, свадѣба, kus hääldus d' . Muutust $rb > r$ võrreldagu: msl. **рѣвнѣнѣ**, **орѣлъ**, **вернѣ** ja vene rvение, орёл gen. орла, верный; aga velaaril ees: горѣкий ja labiaali ees борѣба. Edasi on t , d , r' oma palatalisatsiooni säilitanud nende käändelõppude ees, mis algavad labiaaliga: плѣтѣми, людѣми, дверѣми. Kui muinasslaavi keeles leiame mõned sõnad ilma b -ta: писѣмо, седѣмѣ, осѣмѣ, kuid vene keeles vahepealse b -ga: писѣмо gen. pl. писѣмѣ, осѣмой, седѣмой, siis võib neid juhtusid seletada sellega, et on olnud paralleelselt kaks sufiksit - mo ~ - $ьmo$ ning - $mъ$ ~ - $ьмъ$, nagu seda märkame ka sufiksile puhul - ma ~ $ьма$. Ka vene keeles endas võib viimase puhul esineda selline kõikumine. Vrd. msl. ja vene косѣма 'juuksesalk', vene корма 'laevaahter' (< кѣрма), ярѣмо, kuid teiselt poolt ведѣма ja msl. **вѣрѣмѣ**. On ka teine võimalus seletamiseks: palatalisatsioon oleks üle kantud juhtudest, kust ta esivokaalide ees tekkis häälikuseaduslikult, vrd. lok. sg. писѣмѣ $>$ vene keeles *pis'm'e* ja siit ka nom. писѣмо.

Depalatalisatsioon on sageli sündinud sõna lõpus pärast b kadu. Häälikud c , $č$, $štš$ olid alguses palataalsed konso-

nandid ja on seda ka muinasvene keeles. Alles 1300 a. paiku nad depalataliseeruvad ka sõna lõpus. Ka *ř* avaldab tendentsi depalataliseerumiseks. Kuid see tendents depalataliseerumiseks on märgatav ka paljude teiste konsonantide juures. Ainult et ta igal pool ei saa kaduda vabalt. Ta kaob kergesti seal, kus on tegemist isoleeritud juhtumiga, kuid olles seoses teiste paradigma vormidega, püsib palatalisatsioon sageli ka sõna lõpus. Isoleeritud juhuna tuleb vaadelda palatalisatsiooni kadu näit. ainsuse instrumentaali lõpus -мь: msl. **тѣмь богомь** > тем богом. Samuti atemaatilise konjugatsiooni 1. isikus: дамь, амь ja vene дам, ем. Kui teiselt poolt palatalisatsioon on püsinud sõnus nagu семь, восемь, võime selles vastutavaks teha obliikva-käändeid; meil on siin ju tegu *i*-tüvedega. Üsna varakult on vene kirjakeeles, mis selles punktis püsib põhja-suurvene murdeil, sündinud palatalisatsiooni kadu verbi kolmandas isikus: muinasvene несетъ > несѣт. Esimesed näited selle kohta leiame juba Ostromiri evangeeliumis. Kui palatalisatsioon püsib näit. sõnas кость, seletub see jällegi teiste käändevormide mõjustuse võimalusega.

16. — Juba varem nägime (vt. kavandit I punkt 19.₂), et vene keeles on *č* suurelt osalt tekkinud vanast indo-euroopa ühendist *t + ĭ* (свеча) või (*s*)*kt* vokaalide *e* ja *i* ees (ночь = leedu *naktis*). Paralleelselt eelmisele on vene *ž* sageli tekkinud vanadest indo-euroopa ühendeist *d + ĭ*, näit. межа < **medhĭā* või гнездо, kuid гнезжусь < **gnězdiŕ*; пригвоздить, kuid гвазживать. Nägime, et muinasslaavi keeles neil puhkudel oli vasteks *št* (шт) ja *žd* (жд). Kirikukeele traditsiooni kaudu ongi palju sõnu tulnud vene kirjakeelde, kus *č* (ч) asemel leiame *šč* (щ). Viimane hääldamine (hiljem arenenud *šš*-ks) asendab muinasslaavi vastet *št*, mida muinasvene kloostreis hakati käesoleval juhul selliselt häälutama ekslikult, kuna osas juhtudest (vt. punkti 17) tõepoolest kirikuslaavi *št*-le vas-

tab vene keeles päris häälikuseaduslikult šč (щ). Nii on vene keeles kirikuslaavi algupäraga sellised sõnad nagu пещера (ehtvene vorm on meie kohanimi Печоры), мощи, мощный (vrd. rahvakeelest нет мочи). Kunstliku kirjakeele produktina on seletatavad kõik preesensi partitsiibi vormid щ-ga: несущий, играющий jne. Mõned vanad partitsiibid ehtvene ч-ga on säilinud küll vene kirjakeeles tänini, kuid nad on omandanud juba adjektiivi funktsiooni. Vrd. могущий 'suutev', mis pärit kirikuslaavi keelest, ja ehtvene arenguga могучий 'vägev'. Samuti горящий 'rõlev', aga горячий 'kuum'. Samasugune lugu kordub 1. isiku vormides. Muinasslaavi traditsioonidel põhjenevad vormid nagu посещу (verbist посетить), обращу, обогащу, kuna ehtvene vorm on näit. хвачу, хочу jne. Vahel on kõikuvusi: позлащу ja selle kõrval häälikuseaduslikult позолочу. Ehk ühelt poolt смущу ja teiselt poolt ootusekohaselt помучу.

Samuti on vene kirjakeeles kirikuslaavi algupäraga need sõnad, kus ж asemel esineb жд: между prepositsioonina, kuid ehtvene vorm on межа, millest eelmine prepositsioon on duaali lokatiivi vorm. Vrd. edasi надежда, kuid rahvakeeles надёжа ja kirjakeeles alati надёжный. Nagu позлащу ja позолочу juures, seletub kõikuvus -жу ja -жду vahel 1. isiku vormides: ühelt poolt täiesti korrektselt сажу, вожу, kuid teiselt poolt muinasslaavi mõjustusel победу, угожду, награжду jne.

17. — Vene keele щ ei ole mitte alati tekkinud kiriku-keeles, maneeriks saanud muinasslaavi шт lugemise kaudu щ-na, vaid teatud juhtudel on ta vene keeles tekkinud ka häälikuseaduslikult. See on sündinud nimelt seal, kus meil on tegemist üldslaavi juhtumiga sk + i ehk st + i. Selles ühendis on kõigis slaavi keeltes alguses tekkinud šč (vene praeguses hääldamises harilikult pikk š ja kirjas märgitud щ-na), kuid kirikuslaavi keeles on siit dissimilaatoorselt šč =

štš > *št* arenenud ja seega kokku langenud eelmises punktis käsitletud *t + i* juhtudega. Nii on vene keeles *щ* häälikuseaduslik juhtudel nagu *ищу* = msl. *иштѣ*, preesens verbist *искати*, moodustatud *io*-sufiksiga. Samuti *io*-preesens on verbist *растить*: venes *ращу* ja msl. *раштѣ*.

Peale selle võib *щ* tekkida ka ühendist *ž, s + č*, kui vahepeal on kadunud *ь, ъ*, näit. *счастьѣ* < *съчастьѣ*, hääldatav *šč* või *šš* vene murdeis. Samuti on võimalik *щ* tekkimine ühendist *sk* esimese palatalisatsiooni juhtudel nagu *женщина, деревенщина*, mis moodustatud adjektiivist *женъскѣ, деревенъскѣ*.

Tähtsamad vene keele morfoloogilised iseärasused võib kokku võtta järgmistesse punktidesse.

18. — Lõpp *-ъ* muinasslaavi *-ѣ* asemel esineb muinasvene keeles kolmes käändes, ja nimelt pehmete *io*-tüvede ak. pl. *мужѣ*, millele vastab msl. *мужѣ*, ja *iā*-tüvede kahes käändes gen. sg. ning nom.-ak. pl.: *землѣ* vastavalt msl. *земля*; sama lugu kordub vastavalt pronominaalses deklinatsioonis, vt. punkti 19. Need vormid esinevad juba vanimais vene mälestisis ning on püsinud seniajani üsna selgesti ukraina keeles. Suurvene keeles on nad analoogiliselt asendatud vastavate kõvade tüüpide lõppudega. Näiteina muinasvene tekstidest olgu: *дамъ тобѣ своѣѣ ключѣ, пѣтицѣ лѣтають, ни каплѣ крови* jne. Käesolevas küsimuses vene keel ühineb poola ja tšehhi keelega, kuid erineb balkani slaavi keeltest.

19. — Muutusi liitadjektiivi deklinatsiooni alal on vene keeles sündinud üsna rohkesti:

Gen. sg. *ма* sk. muinasslaavi keeles oli lõppudeks *-аго* ja *-аго*, mis hiljem kontraheeruvad vormideks *-аго* kõvades tüvedes ja *-аго* pehmeis tüvedes. Vene keeles leiame selle asemel lõpu *-ого* kõvades tüvedes (*нового*) ja *-его* peh-

meis tüvedes (синего). Kui vanas kirjaviisis esines новаго, синяго, siis põhjenes see kirjaviis muinasslaavi mõjustusel, mis aga kunagi ei ole olnud rahvapärane. Ehtvene lõpp -ого on nähtavasti sündinud pronoomenite того, сего jne. eeskujul.

Gen. sg. fem. on msl. keeles **новыѣ** ja **синѣѣ**. Punktile 18 vastavalt on siin muinasvene keele vastavad vormid **новыѣ** ja **синѣѣ**. Need vormid esinevad veelgi (eriti rahvalauludes) suurvene ja valgevene murdeis. Muinasvene keeles püsisid need vormid kuni XVIII sajandini, näit. **король польскыѣ землѣ, отъ Архангельскыѣ деревни** jne. Sagedamini leiame veel nende kõrval vanus mälestistes lõppe -оѣ ja -еѣ: **святоѣ мученицѣ** (gen. sg.), **отъ съмръти тоѣ пагубноѣ** jne. Viimaseist vormidest ongi arenenud praegused kirjakeele tüübid **новой, синей** — *н*-i kadumise järel sõna lõrust.

Daat. sg. m. Lähtudes ühisslaavi (msl.) vormidest **новоуємюу, синюємюу**, mis muinasslaavi keeles kontraheeruvad > **новоумюу** ja **синюмюу**, ootaks vastavaid lõppe ka vene keeles. Selle asemel leiame jällegi pronoomenite eeskujul (тому, сему) moodustatud lõpud -ому, resp. -ему juba vanimais vene mälestistes, näit. Izb. Svj. 1073: **благовѣрному, ближньому**.

Daat. ja lok. sg. f. kõlab muinasslaavi keeles **новѣи** ja **синѣи**, kuid muinasvene keeles on jällegi pronoomenite eeskujul (той, сеи) tekkinud ka adjektiivis vormid **новой** ja **синей** juba vanimais puhtvene iseloomuga mälestisis (kroonikais ja graamotais).

Lok. sg. m. muinasslaavi keeles **новѣємь, синѣємь** on kontraheerunud vormideks **новѣмь** ja **синѣмь**. Ka vene keeles eksisteerisid vanimal ajastul need vormid, nii „Русская Правда’s“: **въ свободнѣмь, о мѣсяцнѣмь дѣлѣ** jne. Nende kõrval ja palju sagedamini esineb jällegi pronoomenite eeskujul moodustatud vormid lõppudega -омь ja -емь.

№ m. a k. p l. kõlab praegu kõigis geenuseis -ые ehk -ие. Selle taga peitub ehtvene akusatiivi vorm, mis oli omane just maskuliinile ja feminiinile vastavalt punktile 18 eespool (НОВЫѢ, СИНѢѢ, millele vastavad muinasslaavi keeles **НОВЫА** ja **СИННАА**). Vene keeles on siis kõvade tüvede vorm akusatiivis välja tõrjunud vastava pehmete tüvede vormi ning samuti ka tunginud nominatiivi maskuliini vanade vormide **НОВИИ** ja **СИННИИ** asemele. Kui vana ortograafia järgi vene keeles eraldati maskuliini vormist **НОВЫЕ** feminiini ja neutrumi vorm **НОВЫЯ**, siis viimane ei ole kunagi olnud rahva-keele vorm, vaid põhjeneb kirikuslaavi vormil ak. **НОВЫА**. Muinasvene keeles leiame **РУССКИѢ КНЯЗИ** ja ka **СВЯТЫѢ КНИГИ**, viimase kõrval aga ka muinasslaavi keele eeskujul **СВЯТЫЯ КНИГИ**.

Gen. lok. duaal esineb muinasvene keeles kujul -ою ja -ею. Ka need on tekkinud pronoomenite eeskujul; kuna muinasslaavi vastavad vormid kõlavad **НОВОЮ** ja **СИННОЮ**. Seevastu laieme vanimais vene allikais: **ДЕНЬ СВАТОЮ МУЧЕНИКУ**, **ИЗ МРАЧНОЮ БОКУ** jne.

20. — Isikupronoomenis esineb daat.-lok. vorm **ТОБѢ**, **СОБѢ** muinasvene vormidena, mida praeguses kirjakeeles asendavad тебе, себе. Need arhailised vormid on praegugi säilinud ukraina keeles ning osalt ka suurvene murdeis. Tüve keskel esinev *o* on omane ka tšehhi ja poola keelele, kuid mitte balkani slaavi keeltele.

21. — Verbi alal on vene keelele iseloomulikuks jooneks mõned isikulõpud. Ainsuse 2. isiku lõpuna esineb -шь, mitte -ши nagu muinasslaavi keeles. Et see lühendatud vorm esineb just neis mälestistes, kus kirikukeele mõju on harilikult vähem tunda, nimelt graamotais ja ilmaliku sisuga ürikuis, siis peame selles шь-vormis nägema ehtvene lõppu. Esimesed näited on pärit XII sajandist: **БУДЕШЬ**, **НАЧНЕШЬ** jt. — Ka kolmanda isiku lõpp oli muinasvene keeles erinev vana

kirikukeele ja praeguse kirjakeele omast. Vanimais vene mälestistes peaaegu kõikjal on ülekaalus lõpp -тъ ja näiteks Ostromiri evangeelium ei tunnegi peaaegu lõppu -тъ. Sellest võime järeldada, et vana ühine lõpp kõigile vene murdeile ja keeltele on olnud just -тъ, mis alles hiljem on oma palatalisatsiooni kaotanud ning arenenud $t' > t$, nagu näeme seda (muinasslaavi) ja praeguses vene kirjakeeles. Siin on tegemist üldise artikulatsiooni lõdvenemisega sõna lõpus, mis praegustes vene murretes võib areneda koguni täielikuks kaoks (vrd. näit. petseri-vene murdes ходи, неcё jne.). — Mitmuse 1. isik kõlab praegu kirjakeeles м-лõpuga (несём, ходим), kuid muinasvene keeles esinevad selle kõrval ka -ме (eriti novgorodi, pihkva ja smolenski mälestistes) ning -мо (galiitsia ja lääne-vene mälestistes). Viimane lõpp on tänini säilinud ukraina murdeis. Lõpud -ме ja -мо on tuntud ka teistes slaavi keeltes.

22. — Kestva tegevuse väljendamiseks minevikus tarvitati nii muinasslaavi kui ka muinasvene keeles imperfekti, mille lõppude kohta vt. kavandit I, vormiõpetus. Juba muinasslaavi keelest on näha, et need vanad lõpud hakkasid varakult kontraheeruma, näit. esimeses isikus ainsuses -ѣхѣ, -идѣхѣ, -ахѣ $>$ -ѣхъ, -идѣхъ, -ахъ. Elav muinasvene keel nähtavasti ei ole üldse tundnud pikemaid vorme, sest siin tarvitatakse juba algusest peale kontraktsiooni-vorme, nii Izb. Svj. 1076: бѣше 'oli' (< бѣаше), вѣдѣше 'ta teadis', идѣху (< идѣахѣ) 'nad läksid' jne. Konjugatsiooni enese seisukohalt ei ole vormilisi lahkuminekuid muinasvene ja muinasslaavi keelte vahel. Ainult duaali 2. ja 3. isikus ning pluurali 2. isikus ei ole põhja-vene ürikuis lõppudeks mitte -ста ja -сте või -шета, -шете, vaid -шта, ште: näit. бѣшта, идѣшьта, имашьте jne. Üldiselt on aga vana imperfekt vene rahvakeeles varakult kaotsi läinud, võib-olla juba vene kirjakeele esimesel sajandil. Seda võib järeldada asjaolust, et vene kroonikais need im-

perfekti vormid esinevad küll väga ohtrasti, kuid puuduvad rahvapärases keeles kirjutatud graamotais. Millal just kadu on sündinud, on raske määritleda. Ta asendatakse igatahes perifrastilise perfektiga imperfektiivseist verbidest (ОНЪ НОЧЕВАЛЬ ЕСТЬ). — Ka aorist on vanimal muinasvene ajajärgul veel laialdaselt kasutatud, kuid ainult tõlkeis ja üldse ürikuis, milles on näha tungi säilitada traditsioonilist kirikukeelt. Igatahes esinevad aoristivormid veel kuni XV sajandini, ja nimelt põhja-vene ürikuis, kuna lõuna-vene ja lääne-vene ürikuis lõpevad aoristi vormid juba XII sajandil. Aorist on murdeti, ja nimelt vene böliinades, veel rudimentaalselt säilinud. Muinasvene kirjakeeles asendatakse vana aorist perfektiiivsete verbide perifrastilise perfektiga (ОНЪ ВЗЯТЬ ЕСТЬ).

23. — Muinasslaavi keeles on preesensi partitsiipe kaks tüüpi: **несы** ja **хвала**. Viimased on harilikult kõigis vene mälestistes (любя, зная jne.), kuid vormid, mille tunnuseks on **-ы**, esinevad ainult neis mälestistes, mis kopeeritud muinasslaavi originaalidelt või mis ka muidu sisaldavad ühel või teisel määral muinasslaavi sugemeid. Mälestised puhta vene keelega, nagu graamotad, ei tunne partitsiipe tüübist **несы** vaid selle asemel esinevad vormid **a**-ga lõpus: река (= msl. реки), зова, жива, дада, ѣда jne. Praegune vene keel ei tunne vorme ei **ы**-lisi ega **a**-lisi. Kuid **a**-listele vormidele leiame vasteid lääne-slaavi (poola ja tšehhi) keeltest. Kuidas need **a**-lised vormid slaavi keeltes on tekkinud, selle kohta ei valitse teadlaste seas veel üksmeelt. Kui praeguses kirjakeeles esinevad vormid nagu идя, siis on siin я tekkinud vanast **e**-vokaalist nagu зная (= msl. зная). Partitsiibi tarvitamine on üldiselt võõras vene rahvakeelele. On ainult kivilinenud mõned partitsiibi vormid gerundiumi funktsioonis. Nii on играючи, едучи vana feminiini ainsuse nominatiiv (msl. играющеи); või приходящи on samuti vana feminiini ainsuse nominatiiv (msl. приходящеи). Nagu varem tähendatud, on

mitmed vanad preesensi partitsiibid arenenud adjektiivideks (дремучий, горячий, висячий, лежачий).

24. — Suuremaid muudatusi kui konjugatsiooni alal on vene keeles sündinud deklinatsiooni alal võrreldes muinaslaavi keelega. Mitmed deklinatsiooni tüübid on kaotanud oma iseseisvuse. Üldine kõigile praegustele slaavi keeltele on *o*-tüvede (рабѣ) ja *u*-tüvede (сынѣ) segimine ühiseks uueks paradigmaks. See protsess ilmneb algstaadiumis juba muinaslaavi keeles ja on täies hoos juba esimestes muinasvene mälestistes. Vanadena *u*-tüvede jäänustena tuleb praeguse vene kirjakeele рабѣ-tüüpi sõnades vaadelda järgmisi juhtusid: 1) gen. sg. lõpuga -у, nagu фунт сахару, с берегу, от роду, из дому jne.; 2) daat. sg. on varjatud kujul säilinud ainult kahes adverbis: домой ja долой, mis on tekkinud vanemast домови ja долови; 3) lok. sg. on lõpp -у: на берегу, на лету, в дому, в лесу jne.; 4) nom. pl. nagu vidove ei ole otseselt säilinud, aga ta peitub ümbermoodustatud kujul tüübis nagu сыновья, кумовья, сватовья jne.; 5) kõige levinum *u*-tüvede vormidest praeguses vene keeles on aga gen. pl. lõpp -ов; рабов, столов, стульев, хвостов jne.

25. — Põhjalikult muutunud on ka vanade *ā*-tüvede deklinatsioon (църкы, gen. църкѣ). Iseseisva deklinatsioonina on ta varakult kadunud vene keelest. Ta on siirdunud analoogiate ja üldistuste tõttu mitmesugusesse teistesse deklinatsiooni tüüpidesse. Kõige üldisem on kirjakeeles siirdumine *i*-deklinatsiooni: църковь, gen. църкви; кровь, свекровь, любовь, хоругвь jt. Teiselt poolt on sagedane üleminek *ā*-klassi: буква, смоква, тыква, lihtrahva keeles ka църква. Harva esineb üleminek maskuliinide *o*-klassi: жёрнов, gen. жёрнова.

26. — Olulisi ümbermoodustusi on sündinud maskuliinseis *n*-tüvedes; nagu камы, gen. камени. Ka siin avaldub muinasvene keeles alguses tugev tendents üleminekuks *i*-tüve-

desse, nii nom. sg. камень, пламень, gen. камени, даат. pl. каменьми. Oleks loomulik oodata, et suurem osa *n*-tüvedest ongi täielikult üle siirdunud *i*-deklinatsoonile. Ometi, et *i*-tüüp iseenesest arvuliselt nii väike oli ja on, ei ole seda sündinud peale mõne üksikjuhu, nagu степень, mis ühtlasi on muutnud oma maskuliinse geenuse feminiinseks. Seevastu leiame hulga sõnu, mis *i*-tüvede kaudu on edasi siirdunud maskuliinide конь-tüüpi: камень, корень, ремень, ячень, олень, день jt. Üksikuil juhtudel on mõned maskuliinsed *n*-tüved oma geenust muutnud ning üle läinud *n*-tüvelisse neutrumisse, millega neil algusest peale on olnud väga tihe side; nii näit. пламя, gen. пламени, kuid muinasvenes veel mask. пламы.

27. — Vanade *s*-tüvede kadu on ka olnud nii põhjalik, et praeguses vene keeles tunneme ta olemasolu ainult varjatud kujul. Kõige selgemad on juhud, kus näeme singulari laiendamist pluuralis *-es-* kaudu: небо ~ небеса, чудо ~ чудеса jne. Harvadel juhtudel haarab see *-es-* üldistus ka singulari, nagu колесо (msl. коло, gen. колесе). Samuti aimame nende tüvede kunagist olemasolu vene keeles tuletussõnades nagu словес-ность, телес-ный, древес-ина. Aga paljude vanade *s*-sõnade kohta on needki tunnused praegusest kirja-keelest kadunud ja nad on täielikult siirdunud село-tüübi deklinatsoonile, nagu диво, дело, лицо.

28. — Paremini on säilinud neutraalsed *nt*-tüved (msl. тела, gen. телате). Mitmuses põhjeneb nende deklinatatsioon veel täielikult ühisslaavi alusel (телята, телят jne.) Singularis on tüvele lisandunud aga deminutiivne sufiks -ёнок (телёнок). Vanast *nt*-tüvest ainsuses on ainsa jäänusena sõna дитя, gen. дитяти. Hoopis uude deklinatsooni kategooriasse on siirdunud isikunimedest deminutiivid nagu Ваня, Женя, Петя jne., mis algupäraselt kuuluvad ka siia deklinatsooni-tüüpi.

Ülevaade vene murdeist.

Vene keeled, s. o. suurvene, valgevene ja ukraina keel, on oma foneetikas, grammatilises ehituses ja sõnavaras säilitanud rea ühisjooni, mis puuduvad teistes slaavi keeltes. Igaüks neist aga jaguneb veel murdeisse, mille erinevused on tekkinud osalt pärast nende keelte iseseisvaks muutumist, osalt aga on pärit ajastust, mida võiksime iseloomustada kui üldist slaavi keeleperioodi. Suurvene keel jaguneb juba ammu ajast põhja- ning lõuna- murdesse; valgevene keel jaguneb põhja- (või kirde-)valgevene ning lõuna- (või edela-)valgevene murdesse. Ka ukraina keele koostises ilmnevad jäljed ammusest ebaühtlusest. Võrreldes arhailisi põhja-ukraina murdeid arhailiste karpaadi-vene murretega, leiame erinevusi, mis pärit veel enne ukraina keele kui terviku tekkimist. Muud ukraina keele murded on kaotanud rea arhailisi jooni, mis on säilinud põhja-ukraina ja karpaadi murdeis, ja seepärast pole nende algkude mitte nii läbipaistev. Üldiselt võime selle ülejäänud suure ukraina murdeala jaotada kaheks: lääne- ja ida ukraina murdealadeks. Lahutavaks piiriks on joon umbes Kiievist kuni Tiraspolini. Kiievi enda juures umbes aga lõpeb põhja-ukraina murrete piir.

Ühised jooned kõigile vene keelile.

Häälikuõpetuses on need järgmised:

1. — Nn. „pólnoglassije“, s. o. ühendid *oro, ere, olo* muinasslaavi diftongide *or, er, ol, el* asemel: мороз, бѣрег, жѣлоб, зѣлото. Vt. kavand I, p. 8.

2. — Sõnaalgulised diftongid *or, ol* > *ro, lo*, kui nad ei ole kandnud tõusvat intonatsiooni ('): рост, лодка, лонись jm. Vt. kavand I, p. 9.

3. — Muinasslaavi *or, ɔr, ol, ɔl* on arenenud *or, er, ol*: корм, верх, полный, желтый jm. Vt. kavand I, p. 10.

4. — Vokaliseerides on *ɔ* > *e* ja *ɔ* > *o*: весь, день, сон, песок jm. Vt. kavand I, p. 13.

5. — Muinasslaavi *o* (ǫ) on > *u*: гусь, лук 'vibu', смута, иду jm.

6. — Muinasslaavi *e* (ǣ) on > *я* ning sisihäälikute järel > *a*: мята, ряд, сяду, жать jne.

7. — Sõnaalguline *je-* muinasslaavi sõnades (озеро, один jm.) ning *e* naaberkeeltest laenatud sõnades (Олена, Ольга < skand. *Helena, Helga* jne.) on arenenud *o*-ks. Vt. kavand II, p. 4.

8. — *e*, mis on arenenud ühisslaavi keelest, ning ka see *e*, mis on tekkinud vokalisatsiooni teel varemast *ɔ*-häälikust, avaldab vene keeltes tendentsi üleminekuks *o*-häälikusse. Ukraina keeles (kirjakeeles) sünnib see ainult sisihäälikute järel (ukr. жонá, чотіре jm.); suur- ja valgevene keeles (kirjakeeles) areneb vana *e* > *'o*, kui ta on rõhu all ja kui järgneb *k ɔ v a* konsonant (ребрó ~ pl. рэбра, телёнок, свёкла jne.). Vt. kavand II, p. 6. Kuid põhja-ukraina ning karpaadi murded omavad jooni, mis on väga lähedased sellele suur- ja valgevene muutusele.

9. — On tekkinud *ž* < **dʲi*: межа, сажа jm. (ukraina keeles ja valgevenes on siin vahel säilinud arhailisem variant *dž*: сáджа, вíджу jm.).

10. — Vanad **tʲi* ja samuti **kt* palataalse vokaali ees on kõigis vene keeltes arenenud *č*-ks: свеча, ночь jm.

11. — Nn. *l-epentheticum* labiaalide järel *i* ees: люблю, травля, земля, обновление jm.

12. — Ühisslaavi ühendeis **dl*, **tl*, mis sellistena on püsinud lääne-slaavi keeltes — poolas ja tšehhis — on kadunud dentaalne element: ель (poola *jodla*), рало (poola *radto*), сало jm. Ainult põhja-suurvene murrete lääneosas (Pihkva murde kohta on esimesed näited dokumenteeritud juba XV sajandist) on veel jälgi vanast *dl*, *tl*; siin on ta aga muutunud $> gl$, kl . Väga tähtsad on siin ka lõuna-eesi murded, mis on säilitanud laensõnadena paar sellist juhtu: *vigel* on laen pihkva murretest **vigla*, vrd. poola *widty* 'hark' ja vene kirjakeeles *вилы*; *mugel* 'seebileelis', vrd. poola *mydło* 'seep' ja vene *мыло*. Meie kohalikud venelased nimetavat Peipsi ja Pihkva järve vahelist kitsust жерегло $< *žerdlo$ (normaalvene = жерло 'suue'), vastab poola *źródło* 'allikas'. Siia kuuluvad veel шёл, шла $< шьдль$, шьдла, vrd. poola *szedt*; вёл, вела $< *ведль$, ведла, sest verbi tüvi lõpeb *d*-ga: веду; мёл, мела $< метль$, kuna preesens мету jne. Ja nii igal pool *l*-partitsiibis verbi tüvedest, mis lõpevad *t*- või *d*-ga.

13. — **kw*, **gw* on $> цв$, *зв*: цвет, звезда; vrd. poola *kwiat*, *gwiazda*.

14. — Teise ja kolmanda palatalisatsiooni tagajärjel $g > z$ (mitte *dz*): князь, друзья, ukr. на дорозі (= на дорозе); samadel puhkudel $z > s$: весь, седой, серый; aga **sk* on põhja-vene murdeis $> šč$ (vt. allpool punkti 35).

15. — Vanade vokaali-pikkuste ja intonatsioonide kadu. Vene keeltes on rõhulises asendis kõik vokaalid ühesuguse kvantiteediga. Intonatsiooni jälgedele kohta vt. kavand I punkt 11, 12; kavand III p. 27 ja 28 (suurvene murrete kohta ja 81 (lõunasuurvene murde kohta).

Morfoloogia alal leiame järgmised ühisjooned:

16. — Instr. sg. lõpp tüüpides рабъ ja село on igal pool -ом ehk -ем, mis võib olla ainult vana *u*-tüvede lõpp (сынъмь) üle kantuna ka *o*-, resp. *jo*-tüvedesse.

17. — Muinasvene keeles oli rida kaasuselõppe, kus esines *ъ* kirikuslaavi *ъ* asemel (vt. kavandit II punkt 18 ja 19). Sellest on jälgi kõigis praegustes vene keeltes: ukr. gen. землі, коні, әї, доброї, sest ukraina keeles *ъ* > *i*, s. o. (*j*)*i*; suurvene keeles, kus *ъ* > *e*: gen. sg. fem. *ее* < *еъ*, одное; nom. pl. добрые < добрыѣ, mis on tegelikult vana ak. pl.

18. — Liitadjektiivivi arengus on vene keeltes kõrvaldatud terve rida vanu vorme ning asendatud need lihtsamatega, mis moodustatud demonstratiivse pronoomeni *тъ*, gen. того jne. eeskujul. Vt. kavandit II p. 19.

19. — Elusolendite puhul tarvitatakse ka mitmuses gen. pl. objektikäändena ak. pl. asemel (он напоил коней, дети любят своих родителей). Teised slaavi keeled tunnevad seda ainult singularis, poola keel tunneb seda ka küll pluuralis, kuid ainult isikute nimede puhul (siis mitte loomade puhul).

20. — Pluuralis on maskuliinumite vana nominatiiv sageli kaotsi läinud noomenis, adjektiivis ja pronoomenis ning asetatud vana ak. vormiga. Suurvenes näit. наглые воры; ukr. коні < конѣ (muinasvene nominatiivid pl.: наглии вори, кони).

21. — Pluuralis on adjektiivide ja pronoomenite deklinatsioonis kaotsi läinud geenuste vahe (эти старые сапоги; эти старые книги).

22. — *ъ*-feminiinide (жена) pluurali lõpud daat. -ам, instr. -ами, lok. -ах on üle kantud ka maskuliini ja neutrumi (рабам, рабами, рабах; сёлам, сёлами, сёлах) ning osaliselt isegi *i*-tüvedesse (костьям, костьями, костях).

23. — Verbi kolmandais isikuis on säilinud lõpp *-тъ* resp. *-тъ*, kuna suuremas osas slaavi keeltes on see kadunud juba eelajaloolisel ajal.

24. — Kadunud on vana imperfekti ja aoristi moodustamine.

25. — Futuurum moodustatakse perifrastiliselt verbidest буду, harvem иму ehk имаю + infinitiiv.

Peale selle leiame ka sõnavaras hulga sõnu, mis on omased ainult vene keeltele, kuid tundmatud teistes slaavi keeltes: сорок, девяносто, белка 'orav', будни, глаз, ковш, колокол, дешевый, селезень, семья, скатерть, собака, хороший, шолк jm.

Suurvene keel.

Suurvene keele tähtsamaid erijooni on, nii põhja- kui ka lõunamurrete ulatuses:

Häälikulo o alal:

26. — Ühisslaavi *o* ja *e* arenevad ühesuguselt nii lah-tises kui ka kinnises silbis (олово, овцы, год, gen. года jm.). Vrd. aga ukraina keel, punkt 1.

27. — Praegu on see tõestatav küll ainult osa lõuna- ja osa põhja-suurvene murrete kohta, kuid nähtavasti on see varem olnud üldine nähtus suurvene keele alal, et tõusva intonatsiooni (') puhul on vana (mitte *ɤ*-ist tekkinud!) *o* dif-tongeerunud *uo*-ks; näit. сял^уо (= село), ня ст^уо^й jm.

28. — Me leiame suurvene keeles sageli *v* sõna alguses *o* ees, kus see teistes slaavi keeltes ja murretes puudub: восемь, вотчина, наострить (острый on pärit muinasslaavi keelest) jne. See on arenenud sellisest *o*-st, mis kandis vanasti tõusvat intonatsiooni (') ja arendas $o > uo > \underline{uo} > vo$ sõna alguses; kuid sõna sees vrd. eespool punkti 27. Muutu-matu jääb see sõnaalguline *o*, mis algupäraselt oli langeva intonatsiooniga (~), nagu ольха, огонь jne.

29. — Sõnaalguline *jb*- on vene keeles igal pool arenenud *i*-ks: игра, иметь, иголка (vrd. aga tšehhi keelt: hra 'mäng', jehla 'nõel', jmat 'mul on').

30. — $e > \ddot{e}$ kõvade konsonantide ees rõhulises asendis (ka kõvade sisihäälikute ees): нѣс, лѣн, лѣжа j.m.; on siiski olemas murdeid nii põhja- kui lõuna-suurvene aladel, kus püsima jääb e . Siin mainitud e võib olla vana e kui ka $e < \flat$ vokalisatsiooni teel.

31. — Vanust ühendeist $u + \text{või}$ $\tau + \dot{i}$ ning $i + \text{või}$ $\flat + \dot{i}$ on vene keeles tekkinud vastavalt oi ja $e\dot{i}$, kuna teistes slaavi keeltes on siin arenenud u resp. i . Nii venes: умойся, злой, большой, крою, бей, сам-третей j.m. Vrd. kavand II p. 9.

32. — Vanus ühendeis liikvida + redutseeritud vokaal, nimelt siis $r\ddot{o}$, $r\flat$, $t\ddot{o}$, $l\flat$ on vene keeles alati sündinud $\tau > o$ ja $\flat > e$ olenemata sellest, kas silp oli lahtine või kinnine: брови, дрова, грометь, глотать, слёзы (rõhutus asendis слеза) j.m. Neid juhtumeid ei tohi segada juhtudega, kus redutseeritud vokaal seisis liikvida e e s — τr , $\flat r$, $\tau \dot{t}$, $\flat \dot{t}$ (= indo-eur. r , l), nagu смерть < смърть, корм < кърмь, vt. kavandit II p. 1, 3.

33. — Palataalsete vokaalide (e , i) ees on kõik konsonandid palataliseeritud, välja arvatud \dot{s} , \dot{z} ja suuremas osas murdeist (ka kirjakeeles) s . Viimasel puhul, s. o. s -i hääldamist ilma palatalisatsioonita leiame nii põhja- kui lõuna-suurvene murdeis.

34. — Vana r jääb palataliseerituks: море, река, рисовать jne. Murdeti kaotab \acute{r} oma palatalisatsiooni ainult ri -ühendis sk järel: скрипка j.m., harvem st , k , g järel: стругу, крыло, гриб j.m. Vrd. kavandit II p. 12.

35. — Sisihäälikud \dot{s} , \dot{z} on kõvad, kuna \acute{c} on palataliseeritud igal pool. Vanad ühendid $\acute{s}\acute{c}$, $\acute{z}\acute{d}\acute{z}$ on suures osas murdeis arenenud kõvadeks geminaatideks \bar{s} ja \bar{z} . Murdeti säilivad aga siin palataliseeritud $\acute{s}\acute{c}$, $\acute{z}\acute{d}\acute{z}$ ja pikad palataliseeritud \bar{s}' , \bar{z}' .

36. — Helilised klusiilid ja *z*, *ž* muutuvad sõna lõpus vastavaiks helituiks häälikuiks (воз, муж).

37. — Vanade ühendite *vi* ja *ii* ees ei ole eelnev konsonant pikenenud nagu valgevene keeles ja ukraina idamurdeis: платье, свинья, похождение. Ainult mõnedes põhja-ida suurvene murdeis on tekkinud geminaadid, kuid iseseisvalt, mitte seoses olles vastava nähtusega valgevene ja ukraina aladel.

Morfoloogia alal on suurvene murdeile iseloomulikud järgmised eriomadused:

38. — On kadunud vanad vokatiivi vormid. Ainult *ā*-tüvedest on tekkinud sekundaarselt uued vokatiivid ilma lõputa: дядь, старух, мышк, Вань jt.

39. — Puuduvad daativi vormid singularis vanade *u*-tüvede lõpuga *-ovi*, *-evi*.

40. — Puudub kolmas palatalisatsioon *o*- ja *ā*-tüvedes; siis daat.-lok. руке, норе, сохе, missugused vormid seletuvad hilisema analoogiaga teiste käänete põhjal.

41. — On tekkinud uus nom. pl. moodustamisviis lõpuga *-á* maskuliinsete ja osalt ka feminiinsete noomenite puhul: домá, крайá, берега́ jt.

42. — Puudub nom. pl. lõpuga *-ъ* (vt. kavandit II p. 18) nominaalses deklinatsioonis, vastandina muinasvene pruugile: seepärast ключи, квашни, земли.

43. — Objektikäändena esineb gen. pl. varema ak. pl. asemel mitte ainult isikute nimede, vaid ka loomade nimede puhul: пасти коров.

44. — Arvsõnad два, оба on nom. ak. funktsioonis sellistena tarvitatavad ainult maskuliinide ja neutrumite puhul, kuna feminiini vastavad vormid on двѣ, обѣ, нүүд две, обе.

45. — Arvsõnade два (две), оба (обе), три, четыре puhul tarvitatakse gen. sg. vormi: два дома, две сестры, два окна jne.

46. — Verbi pluurali 1. isikus on ainutarvitusel lõpp *-m*: идём, спим jne.

47. — Imperatiivi vormid slaavi keeltes olid: неси (sg.) — неси́те (pl.); singulari mõjul on suurvene keele pluuralis *ъ* asendatud *и*-ga: идите, спите jne. Ka on imperatiivis kõrvaldatud kolmanda palatalisatsiooni juhtumid: неки ~ неките (pro msl. неки ~ неки́те), беги ~ бегите, ляг ~ лягите jne.

48. — Refleksiivne verbi partikkel *-ся* võis slaavi keeltes vabalt asenduda lauseis; harilikult seisis ta lause alguses esimese rõhulise sõna järel. Selline pruuk on püsinud prae-gugi enamikus slaavi keeltes. Suurvene keeles on aga *-ся* tihedasti liitunud verbivormidega ning moodustab selle lahutamatu osa.

Põhja-suurvene murre.

Esitame ainult ühised murdejooned kõigile põhja-suurvene murdeile.

Häälikulo o alal väärrib märkimist:

49. — Оканье, s. o. vähemalt kõvade konsonantide järel on püsinud rõhuta asendis vahe algupärase *o* ja *a* vahel. Peale palataliseeritud konsonantide on see vahe ka üldiselt püsinud; kuid teatud määrani on pilt tumestunud seetõttu, et murdeti *я > е* (пять > петъ 'viis', грязь > грезь) ja samuti '*o > e*.

50. — Sageli on kadunud intervokaalne *i* ja andnud põhjust mitmesuguseile kontraktsioonidele; üheski murdes ei kehti see aga mitte range seadusena: бываёт, жалеёт, моёт, торгуёт ~ бываэт, жалеэт ~ быват, жалет, мот jne.: Миколав (= Николаев), Ондрев (= Андреев) jm.

Morfoloogia alal iseloomustavad põhja-suurvene keelt:

51. — Gen., ak. sg. isikupronoomenist lõpeb rõhulise *a*-ga меня́, тебя́, себя́.

52. — Verbi kolmas isik lõpeb kõva *t*-ga (видит, видят). Ainult osas end. Aunuse (Olonetsi) kubermangu murdeis esi-
neb pluuralis lõpp *-ut'* (скажутъ), kuid kunagi mitte singularis.

Peale selle mainime veel mõningad joned, mis küll ei ole üldised kõigile põhja-suurvene murdeile, kuid haaravad siiski selle murdeala suuremat osa.

53. — On suur kalduvus muutuseks $я > e$; mõnedes murretes sünnib see ainult rõhuta asendis (näit. läänenovgorodi murdeis), osalt ainult pehmete, osalt ka kõvade konsonantide ees: в грезі, грезна́, ага грязь. Teistes murretes võtab sellest osa ka rõhuline *я*, kuid ainult pehmete konsonantide ees: грезь, прэ́ник, kuid грязно.

54. — Väga laialdaselt on ühisslaavi häälikud *č* ja *c* kokku langenud, ja nimelt suuremas osas murdeis häälikusse *ts* või *t's'*, vähemas osas häälikusse *tš* ja osalt ka häälikusse, mille artikulatsioon on *č* ja *c* vahel; sageli ka just pihkva murdeis, seega ka meie Petserimaa murdeis: хоцу, ноц, цас, бабоцка jne. Paljudes murretes on tuntud mõlemad häälikud *c* ja *č*; osas murdeis on nad segi läinud ning tarvitatakse vääradel kohtadel (отець 'isa', пец 'ahi').

55. — Sufikseis *sk* ja *stv* on *s* palataalne: женьс́кой (= женский), балось(т)во (= баловство).

56. — $dn > \bar{n}$: онна́, совонни (= одна, сегодня 'täna'). Samuti on *bm* muutunud *m̄* (омман < обман) ja $bn > mn$ (дамно, ромной = давно, ровный).

Morfoloogilisi uuendusi:

57. — Lõpp *-ы* esineb daat., lok. sg. ka *ā*-tüvedes: к горы, на земли.

58. — Laial murdealal on segi läinud vanad daativi ja instrumentaali lõpud pluuralis. Siin esineb palju võimalusi: a) on võitnud vana daat. lõpp, nii et instr.-daat. on *-м*: со

своим друзьям; b) vana instr. lõpp -ми on tunginud ka daat. pl.: к старым людьми; c) on tekkinud, kontamineerudes vanade duaali lõppudega, uus instr. lõpp -мя, mis võib esineda ka daat. funktsioonis: имя, темя, всемя (=им, тем, всем) pronoomenis, kuid noomenis -ма või -мы: девкима, песками ja adjektiivis золотыма (daat.).

59. — Sageli on säilinud rõhu asend palju arhailisemal kujul kui lõuna-suurvene murdeis: üldse on põhja-suurvene rõhk palju arhailisem ning vähem kivinenud kui lõuna-suurvenes: sageli võib rõhk esineda prepositsioonil (на горы); on säilinud liikuv rõhu tüüp nagu рука — ак. руку; vana rõhk esineb sageli verbi vormides nagu: вариш, красиш, идите jn., olgugi et siingi on mõningaid uuendusi rõhu alal.

60. — Põhja-suurvenes on väga levinud postpositiivse artikli tarvitamine, mis täielikuks süsteemiks on muutunud uusbulgaaria keeles. Kuid ka põhja-suurvenes leiame sageli juhtumeid nagu дом-от 'see maja' < домъ-тъ, избу-ту (ak. sg.), село-то jne.

Vähem levinud murdejoontest on erilise põhimõttelise tähtsusega *ъ*-i areng, ja nimelt põhja- ja loodeosas. Mõnedes murretes hääldatakse teda alati *e*-na, teistest osutab ta aga kalduvust muutuda *i*-ks; osaliselt sünnib see ainult pehmete konsonantide ees (сѣно. kuid на сѣни); teistes murretes aga olenematult järgneva konsonandi iseloomust (сѣно, на сѣни). Leidub aga ka arhailisi murdeid, kus *ě* > *ie*. Seda on tähtis märkida seepärast, et kirjakeele hääldamises ei tehta vahet algupärase *e* ja *ě* vahel. Vt. kavandit II p. 5.

Lõuna-suurvene murded.

Üldised jooned foneetika alal võib kokku võtta järgmistesse punktidesse:

61. — Akanje ja jakanje, s. o. rõhutute häälikute kokkulangemine tugeva reduktsiooni tagajärjena. Vastavate tüüpide kohta vt. allpool eripeatükki (punkt 81).

62. — Vana *ě* on kõigis murdeis arenenud *e*-ks ja hääldatakse avaramalt kõvade ning kinnisemalt palataliseeritud konsonantide ees. Mõningais väheseis murdeis on *ě* arenenud *ie*-ks või selle taoliseks häälikuks.

63. — Ühisslaavi *g* on arenenud frikatiivseks *ɣ*, mis helitute konsonantide ees ja sõna lõpus areneb edasi *χ*-ks (нога = *naɣá*).

64. — Palataliseeritud konsonantide järel on *k* tugevasti palataliseerunud: донья (= донька), Ванья (= Ванька), ночью (= ночьюу).

65. — Oma palataalsuse on säilitanud *č* (samuti vastavalt *dž* heliliste häälikute ees).

66. — Vanad *šč* ja *ždž* on arenenud kõvadeks geminaatideks *ṣ̌*, *ẓ̌*.

67. — Häälik *c* on kõva: отец, венец jne.

Morfoloogiat iseloomustavad järgmised juhud:

68. — Tunduvaid muutusi on sündinud instr. sg. lõpus -омъ vanades -ā ja *i*-tüvedes kui ka konsonanttüvedes: rõhu tüvel olles esineb -ui (под застрѣхуй, осенью, ночьюу, матерюй jne.), kuid rõhu olles lõpul, säilib -oi, -ju: асяньо, рукóй. Mainitud vormid -ui-lõpuga ei ole kõikjal levinud, on ka murdeid, mis on säilitanud rõhuta asendis -ai ehk -ai (< oi) ja -ju: осеңяi ~ осеңю.

69. — Lok. sg. lõpp -u (на берегу) esineb vene kirja-keeles ainult liikuva rõhuga maskuliinides. Lõuna-suurve murdeis on see levinud ka liikumata rõhuasendiga sõnusse ja osalt koguni neutrumisse: на жениху, на канцу, на каню, при атцу, на дявiшнику, на столику, у полю jm.

70. — *a*-tüvede lok. sg. lõpp -ъ (rõhuga lõpul) on levinud edasi ka *i*-tüvedesse: в грязé 'poris', в пылé 'tolmus' jt.

71. — Mitmuse nominatiivi moodustamine -á (берерá) abil on maskuliinidest levinud isegi feminiinidesse: хлопотá, деревнjá, волостjá, зеленjá, площадjá, степjá jt.

72. — Kõikjal on säilinud etümoloogiline vahe mitmuses daat. ja instr. vahel; viimase lõpuks on alati -ми: лесами, гарами, людьми ~ людjáми, злыми, теми, нами, двумя, трюми́ (двамя, тремя).

73. — Gen.-ak. isikupronoomeneist kõlab: менé, тебé, себé.

74. — Daat.-lok. esimese isiku pronoomenist singularis on: менé (про мне).

75. — Adjektiivide ainsuse ak. kõlab fem. -úja, kui on rõhutatud, ning rõhuta asendis -aju (-эju): злúя, дóбраю (= злую, добрую).

76. — Gen.-ak. fem. lõpuna pronoomeneis esineb -jé (mitte -jó): ee, тое, самое, всеe, одное; osaliselt on need vormid asendatud uusmoodustistega: яú, таú, всяú (= всю) jt.

77. — 'nemad' kõlab siin анý, mille lõpp -ы on tegelikult ak. pl. lõpp. Siis kirjakeele они on harvu juhtumeid vene keeles, kus algupärane pluurali nominatiivi lõpp on veel säilinud.

78. — 3. isiku lõpp on siin palataalne -ť nagu muinasvene keeleski: бягíть 'ta jookseb', жнуть 'nad lõikavad'. Sageli kaob ta aga hoopis: sg. несé, хвáли. — 3. pl. гаря́ (= гаят) 'põlevad'.

79. — Partitsiibi lõpuna esineb -мши: идёмши jt.

80. — Murdeti võib esineda tugev geenuste langus. Nimelt on suuri kokkulangemisi neutrumi ja feminiini vahel, mille on põhjustanud akanje. Et seega ширóкое пóле > широкая поля just akanje tõttu, siis neutrum langeb puht-foneetiliselt kokku feminiini *a*-tüvedega, kui ta rõhk aset-

seb tüvel. Sageli siis neid neutrumeid käsitataksegi kui *a*-tüvesid: у нас нет мясы; ўзил с платьяй; новаю платью (ak. sg.); сваю гóрю (ak. sg.) jt. Nende juhtude mõjul on neutrum muutunud feminiiniks ka siis, kui see kandis rõhku lõpul: большáя акно́, ма́я писмо́, kuid ainult nom. ja ak.; nii gen. sg., näit. грязнэ́ва билья́.

81. — Lõuna-suurvene murdeala jaguneb ise veel mitmesse alaosasse. Selle on põhjustanud väga erinev areng, mis on tabanud rõhuta vokaale; s. o. *a* *kanje* ja *jakanje*. Me mõistame akanje all hääliku *o* (< *o* ja *ɔ*) muutumist *a*-ks või tugevat reduktsiooni (*a* > *ə*, *ы* jt.) rõhuta asendis. Jakanje aga puudutab *e*, *ě*, *я* arengut rõhuta silbis.

Akanje ja jakanje areng lõuna-vene murdeis oleneb väga mitmesuguseist foneetilisist tingimustest. Seetõttu eraldame siin terve rea murdetüüpe, mis vahel võivad olla vägagi komplitseeritud. Kui võtame ainult jakanje (s. o. *e*, *ɛ*, *ь* > *e*, *я* arengu rõhuta asendis), siis saame üldiselt kolm suurt põhimõtet: 1) areng on kõigil puhkudel ühtlane ja mainitud vokaalid on arenenud kas '*a*-ks (сильное яканье), *e*-ks (еканье) või *i*-ks (иканье). Näit. tugev jakanje: сяла (gen. sg.), нясла, бяде, сястрой, ня скоро, нясу, змяя, ядим jne.; — iканje näiteks: вила, слиза, сило, цвиты, биду jne.; — eканje alal oleks neil puhkudel kõikjal *e*. — 2) Nn. mõõdukas jakanje (умеренное яканье) oleneb järgneva konsonandi iseloomust. Kui see konsonant on kõva, siis jakanjele alluv vokaal on '*a*'; kui see on aga palataliseeritud, siis eelnev rõhuta vokaal on kas kinnine *i* või *e*. (See tüüp esineb peamiselt endises Orlovi ja Tuula kubermangu osades). Näiteid: сястра, сяло, днявной, бяруть, вярсты, kuid систёр, в силé 'күлас', динёчик, змию jne. — 3) Ajalooliselt kõige tähtsam on jakanje areng olenevalt järgmise vokaali iseloomust, mille puhul tekib dissimilatsioonid põhimõtte (диссимилятивное яканье). Illustreerime seda siin

ainult ühe tüübiga, nn. arhailise tüübiga (архаичный тип), mis esineb mõnedes end. Kurski ja Voroneži kubermangude kreisides: selle põhimõtte on, et kõrgete vokaalide (у, ю, и, ы) ees, vana *ъ*-i ees ja samuti, kui teises silbis (rõhu all) järgneb vana *o*, mis kandis kunagi varem tõusvat intonatsiooni (akuuti) ning seetõttu on diftongeerunud $o > uo$, — neil juhtudel jakanjest puudutatud vokaal esineb 'a-na, kõigi teiste vokaalide ees aga esineb *e* või *i*: нясу, сямью, вярнись, бяды, сялүо (= село), ня хүочить (= не хочет), слязүой (= слезой), вялел (= велѣл), гнязде (= гнѣздѣ), глядела (= глядѣла), kuid teiste vokaalide ees сестра (~ систра), из гнезда, не скоро, селом, берѣза, детей jne. Näeme, et jakanje selles murdes lubab määritleda, millal meil rõhulises silbis on olnud *ъ*, millal aga vana *e*. Samuti osutab see murre, kuidas vene keeles praegugi võivad kajastuda vanad intonatsioonid. — Dissimilatsiooni ja mõõdukuse põhimõtte ristumise kaudu on tekkinud hulk erisuguseid jakanje murdeid, mille loetlemine aga nõuaks spetsiaalset arutlust.

Valgevene keel.

Valgevene keele iseloomulisteks tunnusteks on, kui kõrvale jätta üleminekumurded, peamiselt järgmised:

1. — „Akanje“ resp. „jakanje“ on iseloomulik kõigile valgevene murdeile. Seejuures on foneetiline põhimõtte väga lihtne. Akanje resp. jakanje võib olla kas dissimilatiivne või mittedissimilatiivne. Esimene on iseloomulik kirde-valgevene murdeile, teine aga edela-valgevene murdeile. Dissimilatiivsus väljendub nii, et rõhuta vokaalid otseselt silbi ees, mis sisaldab rõhulise vokaali, kuid mitte *a*, on arenenud *a*-ks (palataliseeritud konsonantide järel 'a-ks): вазок, песок, бяроза, на санѣх, вядзецъ (= ведёт), дзярѣўня (= деревня) jt. Kuid kui rõhuline vokaal on *a*, siis eelneva silbi vokaal redutseerub või areneb häälikuks, mis peab erinema *a*-st: выд́а

(aga vadoю!), галывá, виснá jne. Palataliseeritud konsonantide järel on nimelt neil puhkudel rõhulise vokaali esindajaks *i* ehk *i*-le lähedane häälik: зимля, систра, зиваць 'haigutama' jt. Kus pole dissimilatiivset akanjet, seal on nn. tugev jakanje, s. o. kõik rõhuta vokaalid on olenematult järgneva rõhulise silbi iseloomust arenenud *я*-ks (palataalsete konsonantide järel) ning *а*-ks (kõvade konsonantide järel): вады, сяло, лянвивай, нясуць, samuti ka *а* ees: слязами, вада jt.

2. — Edela-valgevene murdes on sündinud laialdaselt vokaalide diftongeerumisi. See sünnib ainult rõhulises asendis. Nii on vana *ъ* arenenud *ie*-diftongiks: виэра 'usk', сидзиэць 'istuma' jne. Samuti on *о* ja *е* kinnises silbis pikenenud ja arenenud diftongideks: пиэч (= печь), нюос (= нос), суоль (= соль) jt. Peale selle võib rõhuline *о* areneda ka diftongiks, kui ta on varem omanud tõusvat intonatsiooni ('): руосочка, варуона, жывуога, дачкуою 'tütresesega' jt.

3. — Ühendid *ыi* ja *ii* jäävad sellistena püsima vastandina suurvene keelele (vt. punkti 31): мыю, шыя, брыю jt.

4. — Ühendid liikvida + *ъ*, *ь* seal, kus ei ole sündinud vokalisatsiooni, on arendanud liikvida järel *ы*- või *i*-vokaali: криви, хрысиць, блыха 'kirp', слиза jt. Vt. suurvene punkti 32.

5. — Vokaal *е* (< vanast *e*-st ja *ь* > *e* juhtudest) on arenenud *о*-ks kõvade konsonantide ees, välja arvatud sisehäälikud ja *ts*. Muidugi võib see *о* alluda omakord akanjele. Niisiis: далёки, лёгки, вясёлы, бяроза, kuid дзешава, адзежа, печ, атец jt.

6. — Sõnaalguline *и* on teatud juhtudel rõhuta asendis arenenud konsonantseks *и*-ks, kui eelmine sõna lõpeb vokaaliga (eriti sageli prepositsiooni *и* ja prefiksi *и*- puhul): ў сына, ўмёр, ўвидзяў, ўбогий, ўданный, ўмець.

7. — Sõnaalguline *j_b*- nõrgas asendis Havliku seaduse järgi on kadunud või on muutunud konsonantseks *i*-ks vokaaliga lõppevate prefiksite järel. Niisiis: грáю 'ma mängin', голка 'nõel', маю 'ma evin', prepositsioon з (= suurvene из) jt.; teiselt poolt: няйдудць 'nad ei lähe', зайграць jt.

8. — Sõna alguses on häälikute *o* ja *u* ette tekkinud *u*-häälik (ainult väikesel määral läänes on selle asemele tekkinud *h*): вочы 'silmad', восьнянь 'sügis', вулица 'tänav', вагонь 'tuli' jt.

9. — Kui pärast *ъ*, *ь* kadu *ч*-häälik on sattunud sõna või silbi lõppu, siis on ta muutunud konsonantseks *ц*-ks (kirjakeeles märgitud *ч-на*): сыноў (gen. pl.), траўка, дзяўчонка, здароўя (= zdrowье), ня ўзяў 'olles mitte võtnud'.

10. — Samasuguseks häälikuks on muutunud silbi- ja sõnalõpuline kõva *л*: воўк 'hunt', ўзяў 'võttis'. Nominatiivis sg. ja ka tuletistes ka-sufiksiga see *л* jääb enamikus murdeis muutmatuks, võib-olla mittefoneetiliselt: стол, гарэлка 'viin'.

11. — Palataliseeritud *t'* ja *d'*, s. o. *d* ja *t* järgneva *i*- ja *e*-vokaali ees, on muutunud afrikaatideks *dz* ja *ts*. Valgevene keeles nimetatakse seda nähtust, mis on omane ka poola keelele, *d z e k a n j e*'ks: сидзяць 'nad istuvad', адзин 'üks', дзед 'taat', ў лапцэх 'viiskudes' jne.

12. — Üldslaavi *g*-häälik on muutunud hingushäälikuks *h*: гара > *hara* 'mägi'.

13. — Kõik konsonandid on palataalsete vokaalide ees säilitanud oma palataalsuse. Erandi moodustavad ainult sisehäälikud *ts* (ц), *tš* (ч) ja *č*, mis on depalataliseerunud Vt. punkti 14, 15, 16 ja 17.

14. — Algupärane *rj* kui ka *r* esivokaalide ees on depalataliseerunud: гразь 'pori', карэння 'коренье', бяроза, рака 'jõgi', бяры 'võta'!, гавару jt.

15. — Ka kõik sisihäälikud, kaasa arvatud ka *tš*, on depalataliseerunud: жыць, шыю, чыста, яшчэ jt.

16. — Vana ühend *šč* on muutunud kõvaks *šč*-ks: шчука 'haug'.

17. — Ka vana *ts* on kaotanud palataalsuse: канцы, жанцэ 'naisukesele'; kuid palataalsena püsib *ts*, mis on tekkinud *t'*-st, vt. punkti 10.

18. — Pärast vahepealse *ʋ*, *ʋ* kadu areneb *dn* > *nn*: анна 'üks', иннём 'päeval'; kuid osaliselt püsib ka *dn*.

19. — Vanad ühendid *-тыц-*, *-дыц-* on arenenud pärast redutseeritud vokaalide kadu > *t's*, millest tugeva palatalisatsiooni tõttu nad on edasi arenenud *its*-ks: малайцý, 'молодцу', айца 'отца'.

20. — *i*-häälik on deklinatsioonis põhjustanud sageli eelmise konsonandi pikenemise geminaadiks, mis harilikult on palataalne. Ainult geminaatsed sisihäälikud ja murdeliselt ka *r* kaotavad oma palataalsuse: наллю 'valan peale', вяселля, карэння 'корень', свиння, калосься, з гряззю 'с грязью', судьдзя 'судья', жыцьце 'жыць', перра ehk перря 'перья', ноччу 'ночью', збожжа 'збожжэ', рыббя 'рыбье' jt.

Morfoloogia alal tuleb eriliselt märkida:

21. — On säilinud vanad vokatiivi vormid: браця (= брате), воўче 'о, hunt', кóню, внўчко jt.

22. — *iā*-noomenis on säilinud ainsuses vana pehmete tüvede daat.-lok. vorm: зямлі, дяжы́ (= дежи). Suurvene keeles земле on analoogiline kõvade tüvede nagu руке järgi.

23. — On säilinud kolmanda palatalisatsiooni juhud; näit. daat.-lok. рудэ, сасе 'сохе', на дарози, 'на дорогé'.

24. — *-u*-tüvede lokatiivi lõpp (сыноу) on üle kandunud maskuliinidesse ja neutrumesse, olenemata rõhu iseloo-

must: у мяшкú 'kotis', на кóнику, на каню́, у пальцу, у дзёхцю, у полю. Suurvenes see -у peab olema alati rõhuline.

25. — On tundmata nom. pl. moodustamine maskuliinides rõhulise -á kaudu nagu suurvenes. Selle asemel лясы́ 'леса', гырады́ 'города', бирагі́ 'берега', глазы́ 'глаза', mis-sugused vormid on tegelikult vanad pl. ak. vormid.

26. — Kui noomenil on rõhk tüvel, siis võib isegi algupäraselt õigustatud -a asemel olla tekkinud lõpp -ы: see on võimalik aga ainult kõvade tüvede puhul: варóты, вóкны, сёлы, дрóвы jt.

27. — Gen. tarvitamine ak. asemel objektikäändena on valgevenes piiratum kui suurvene keeles. Maskuliinide puhul on pluuralis see võimalik ainult isikute, mitte loomade nimede puhul: братóў, kuid валы́ 'härgi'. Feminiinide puhul võib isikute nimedes tarvitada gen. kõrval ka ak. pl.: хвалю́ жанкé 'kiidan naisi'.

28. — Pronominaalses deklinatsioonis on gen. sg. lõpp alati -oho: каго, майго, злóга, дóбрага jt.

29. — Isikupronoomenite gen.-ak. sg. lõpp on -e: мянэ́, цябэ́, сябэ́.

30. — Arvsõnade pluurali vormid deklinaeruvad analoogiliselt noomenite omadega: пяцёх, пяцём, пяцьма jt.

31. — Predikatiivses tarvitamises esinevad adjektiivid liitvormis, mitte lühivormis nagu suurvenes: дзень кароткі́ 'päev on lühike'.

32. — Verbi kolmas isik, kui ta on säilinud, on alati -ць < -ть: идзець, спиць, ходзюць.

33. — Imperatiivis leiame kolmanda palatalisatsiooni asemel esimese: пячы́ 'küpseta', памажы́ 'aita'. See areng рõhineb analoogial.

34. — Nagu suurvene keeleski on refleksiivne partikkel -ся liitunud täielikult verbiga ühiseks tervikuks.

35. — Infinitiivis on säilinud pikemad ja lühemad lõpud *-ци* ja *-ць* < *-ti. Ümber on moodustunud infinitiiv lõpuga *-чы* < *чи*. Selle asemel leiame *-хчы*, *-кчы* ja *-кци*, *-хци*: *пячы* ~ *пяццы* ~ *пяцці* 'küpsetama'; *берахчы* ~ *берахці* 'berечь'.

36. — On veel säilinud vanad vormid deklinatsiooni-tüübist *тела*, gen. *телате*: *цяля* (ehk *цяля*), gen. *цяляци* (*цяляци*) jt.

Ukraina keel.

Üldised jooned kõigile ukraina murdeile on:

1. — Kui vanad *o* ja *e* (mitte need *o* ja *e*, mis on vokaliseerunud *ɔ*- ja *ɔ*-juhtumeis!) satuvad pärast redutseeritud vokaalide (*ɔ*, *ɔ*) kadu kinnisesse silpi, siis on nad suuremas osas ukraina keeles (ka kirjakeeles) arenenud *i*-häälikuks, mis palataliseerib eelmist konsonanti. Põhja-ukraina keeles esinevad selle *i* asemel väga keerulised diftongid või trif-tongid ja karpaadi murdes ka mitmesugused muud häälikud (*u*, *ü*, *ju*, aga ka *i*). Nii kirjakeeles *ніс* 'nina', *збіжжя* < *збожъе*; *слів* gen. pl. 'sõnu', *лід* 'jää', *сіл* gen. pl. 'külased', *ячмінь*, kuid lahtises silbis: *носа*, *слово*, *леду*, *села* jt. On väga tähtis ka vene keele seisukohalt meeles pidada, et ukraina keel teeb siis vahet algupärase *o*, *e* ja *ɔ*- ja *ɔ*- häälikust tekkinud hilisema *o* ja *e* vahel. Nimelt, kus *o* < *ɔ* ja *e* < *ɔ*, seal puudub muutus *o*, *e* > *i*: *сон*, *гвоздок*, *овес*, *конец* jt.

2. — Vana *e* ning *e* < *ɔ* on arenenud *o*-häälikuks sisi-häälikute järel ja neil harvadel juhtudel, kui eelnev mitte-sibilantne konsonant on säilitanud oma palataalsuse: *жонатый*, *шостий*, *чобіт*, *щоби*, *йорж*, *сьомий*, *жовтий*, *шовк*, *чорний*, *копійок*, *льон*, *сльози* jt.

3. — On säilinud foneetiline vahe algupärase *e* ja *ɔ*-i vahel, mis suurvenes on üldiselt kokku langenud *e*-häälikusse (vt. kavandit II punkt 5). Ukraina keeles on *e* säili-

nud, välja arvatud juhud eelnevais punktides 1 ja 2, kuid *ʷ* on arenenud nii kirjakeeles kui ka suuremas osas murdeis *i*-vokaaliks, mis palataliseerib eelnevat konsonanti. Ainult põhja-ukraina murdeis leiame *i* asemel mitmesuguseid diftonge. Nii kirjakeeles: сіно 'hein', місяць, віра, kuid kus algupärane *e* või *e* < *ʷ*, seal kõikjal: село, десять, овес, день jt.

4. — Nagu valgevene punktis 2, puudub ukraina keeles varemate *ʷ* ja *i* areng *o*- ja *e*-häälikuiks *i* ees, seetõttu мию, шия, змія пий (karpaadi murdeis: мяю, шия, змія, пий).

5. — Ühisslaavi häälikud *ʷ* ja *i* on peaaegu kõikjal kokku langenud ühte häälikusse. Kirjakeeles märgitakse seda и-tähega, kuid selle artikulatsioon erineb tunduvalt suurene *i* hääldamisest. Ukrainas on tal tagapoolsem ja harilikult ka enamvähem madaldatud artikulatsioon, nii et ta mõnes murdes muutub koguni *e*-häälikuks. Murdeliselt vahed seisnevadki peamiselt selles, et kord ta artikulatsioon läheneb *i*-le, teinekord *e*-le (lääne-ukraina murdeis). Endine vahe *ʷ* ja *i* vahel on säilinud ainult karpaadi murdeis — osas, mis varem kuulus Tšehhoslovakkia riigi piiridesse, ja Karpaatide põhjapoolses osas, nn. заміщанци'de, лемки'de ja бойки'de juures, siis veel Ida-Galiitsia edelaosas ning mõnedes põhja-ukraina murdeis, mida kõneldakse valgevene murde lähikonnas.

6. — Ühisslaavi ühendeist *ʳʷ*, *ʳʷ*, *lʷ*, *lʷ* konsonantide vahel, mis vastavad suur- ja valgevene juhtudele vokalisatsiooni puhul *ro*, *re*, *lo*, *le*-le, on arenenud ühendid, kus *ʳ*, *ʷ* asemel esinevad redutseeritud vokaalid liikvidate ees või taga: ukr. дрива, кривавий 'кровоавый', гриміть 'греметь', слиза; ehk karpaadi murdeis дырва, кырвавий jm.

7. — *u* sõna alguses on redutseerunud teatud juhtudel: ўмію, ўчити, ўмерла ja vokaalide järel (niihästi samas sõnas kui ka vokaaliga algava eelneva sõna järel) võib areneda

koguni konsonantseks häälikuks: не вмію 'ei oska', на Вкраїні, навчити 'научить' jt.

8. — Ühisslaavi sõnaalguline *i*-rõhuta asendis on kas kadunud: голка 'иголка', грати 'играти', му 'võtan' (muinasvene иму; vrd. возьму), маю 'имею', міти 'имети', преро-sitsioon з 'из' jt., või on redutseerunud ja arenenud vokaali järel konsonantseks *i*-ks: не йде 'ei lähe'. Leidub koguni vana ühisslaavi *i* kadu sõna alguses: съкати 'искать' ja nimelt spetsiaalses tähenduses 'peast loomi otsima'. Vt. suurvene keelt p. 29.

9. — Ühisslaavi ühtum *wъ*, *wь* esineb peale *ъ*, *ь* kadu silpimoodustava *u*-na sõna alguses, kui eelmine sõna lõpeb konsonandiga, või muutub *v*-häälikuks, kui eelmine sõna lõpeb vokaaliga, samuti sõna keskel silbi lõpus: ўдова, 'вдова', ў хаті 'в хате', молода вдова, там удова ходила, як у воду впав 'как в воду впал', правда, волів (gen. pl.).

10. — Kõva *l* (= *l*) konsonantide ees on arenenud konsonantseks *u*-ks. Ent siiski paljudes morfoloogilistes kategooriates enamik murdeid säilitab *l*-i (murdeliselt *l*'-i), ja nimelt sõna lõpus noomeni käändeis, kui tüvi lõpeb *l*-iga, või ka sufiksi *-k* ees: вовк 'волк', жовтий 'желтый', пришов 'пришел' jt.; kuid стіл 'стол', сіл 'сёл' (gen. pl.), голка 'иголка'. Murdeliselt aga on võimalik siingi areng *u*-häälikuks (стів, говка jt.).

11. — Ühisslaavi *g*-häälik on arenenud heliliseks spirandiks (*γ*) või teatud foneetilistes tingimustes *h*-häälikuks: город, нога jt.

12. — Vana sõnaalgulise *o*-hääliku ette on uutes kin-nistes silpides, mis tekkisid pärast *ъ* ja *ь* väljalangemist järg-mises silbis, arenenud *v*-häälik: вівца (gen. sg. <овьса) 'kaer', вівця 'овца', вікно 'окно', він 'он' jt. Sama lugu on juhtu-nud üldiselt sõnaalgulise *u*-ga: вухо, вулиця jt., kuid on ka hääldamist ilma selle proteetilise häälikuta: ухо, улица.

13. — Tähtis erinevus on ukraina ja vene keele (valge- ja suurvene) vahel konsonantide palataliseerimises. Ukrainas on nimelt *e* (olgu vana *e*, olgu < *o*) ja *i* (ning selle foneetiliste reflekside) ees konsonandid kõvad, nende hulgas ka *ц* (= *ts*). Samuti kaotavad nende vokaalide ees oma palataalsuse ühisslaavi ühendid *lj*, *nj*, *rj*: до него, з ним, поле, море jt.

14. — Labiaalid on peaaegu kõikjal depalataliseerunud. Palataalseina esinevad nad (ja mitte kõigis murdeis) ainult uuesti tekkinud *i* ees (vanast *ɲ*-ist ja *o*- ning *e*-vokaalist kinnises silbis): бідний 'б'ѣдний', він 'он'. Samuti ka vana *ɛ* ees, mis > 'a, kuid ainult siis, kui labiaalile eelneb veel mõni konsonant: святий, червяк, тмяний jt. Välja arvatud eelnevad juhud, on labiaalid depalataliseerunud ja palatalisatsioon on arenenud kas 1) iseseisvaks *j*-häälikuks või 2) labiaali järel on arenenud üleminekuhäälikuina *l*, *m*-i järel aga ka *n*: 1) п'ять, голуб'я, в'язати, дерев'янный, м'ясо, с'ім'я, солом'яний — 2) жеребля', здор'овля, деревляний, мн'ясо, с'імн'я, соломн'яний. Kõik eelnevad juhud käivad arengu kohta vana *ɲ* < *ɛ* ees.

15. — *ц* (= *ts*) on üldiselt palataliseeritud, vastandina suur- ja valgevene keelele; ta on depalataliseerunud ainult vanade *e* ja *i* ees (vt. punkti 13). Murdeliselt esineb depalatalisatsioon ka sõna lõpus ning sufiksis -ца (вівца 'овца').

16. — Ühisvene *šč* ja *ždž* (mis on tekkinud ühisslaavi *sk'*-, *skj*- ja *stj*-ühendeist) säilivad kõikjail sellistena ning nagu kõik muudki sibilandid on suuremas osas murdeis kõigis asendeis kõvad, ainult mitte uue *i* ees.

17. — Seal, kus vanasti on esinenud konsonant + *ɤ* või + *ɔ*, on pärast *ɤ*, *ɔ* väljalangemist *i* põhjustanud eelmise konsonandi gemineerumise osas murdeis (teises osas püsib lühike konsonant). See käib ainult juhtude kohta, kui selle *i* ees on seisnud dentaal laiemas mõttes: *d*, *t*, *n*, *l*, *s*, *z*, *š*, *ž*, *č*, kuid mitte *r*. Seejuures on gemineerunud *š*, *ž*, *č* kao-

tanud oma palataalsuse suuremas osas murdeis. Näited: життя 'життя', груддя, насіння, весілля, колосся, полоззя, збіжжя, обличчя, ніччю, роскішшю ehk збіжжа, обличча, ніччу, роскішшу. Muidugi, kui need dentaalid esinevad mõne konsonandi järel, on nad puhtfoneetilistel põhjustel lühikesed: щастя, смертю jt.

Morfoloogia alal on ka rida lahkuminekuid suur-(ja valge-)vene keelest:

18. — Püsib vana vokatiivivormi tarvitamine: чоловіче, синку, мамо jt.

19. — Püsib kolmas palatalisatsioon deklinatsiooni alal: на руці, на нозі jt.

20. — Maskuliinis ja neutrumis on suure leviku omandanud *u*-tüvede lokatiiv (сыноу), kuid siiski vähemal määral kui lõuna-suurvene ja valgevene murdeis, kuna paljudel juhtudel konkureerivad sellega veel lõpud *-ови* ja *-ові*, mille tegelikuks aluseks on *u*-tüvede daat. sg. (сынови).

21. — Pehmeis tüvedes on maskuliinide ja feminiinide mitmuse nom.-ak. säilinud vanad lõpud, mis tagasi lähevad *ъ*-ile (vt. kavandit II p. 18): коні, землі, душі jt.

22. — Gen. pl. vana ak. pl. funktsioonis esineb ainult meessoost isikute nimetuste puhul: синів, гостей, п'яниць, суддів jt. Seevastu loomade nimetuste puhul langeb ak. pl. kokku nominatiiviga: волі, корови, свині jt. Idapoolseis murdeis esineb gen. pl. objektikäändena siiski ka naissoost isikute nimetuste puhul: жінок, сестёр jt., osaliselt koguni loomade nimetuste puhul: пасті волів, доїти коров jt. Niisugused vormid esinevad ka kirjakeeles, olgugi et uuemad kirjanikud neid üldse püüavad vältida.

23. — Nom. pl. lõpuga *-а* (берерá) puudub maskuliinides. Ainult mõnedel meessoost noomeneil võib see olla: вуса, рукава, хліба, вівса, очеретá ja mõned teised.

24. — Arvsõnade 2, 3, 4 järel esineb maskuliin nom. pl. kujul, kuid vähemalt kirjakeeles on ta omandanud seejuures gen. sg. rõhuasendi: два сѣни 'kaks poega', чотѣри дворѣ jt. Samade arvsõnade järel feminiinid ja neutrumid a) esinevad vana käändelõpuga -ѣ: двѣ кнѣжцѣ, двѣ вѣдрѣ jne.; b) on tarvitusel aga ka vormid, ühised suurvene omadega: двѣ кнѣжки (rõhuasend nagu gen. sg.!), два вѣдрѣ.

25. — Adjektiivide nom. ja ak. feminiinis ja neutrumis, samuti ka kõigi adjektiivide nom.-ak. pluuralis esineb hari-likult kontraheeritud kujul, omades seega vastavalt lõpud -a, -e, -ѣ ehk -i. Kontraheerimata vormid esinevad ainult põhja-ukraina murdeis ja Karpaatides.

26. — Adjektiivide ja pronomeneite ainsuse ja genitiivi lõpuks on -oho: старого, сѣнього, того jne. Pehmele tüvede lõpp põhja- ja ida-ukraina murdeis on samuti -ioho: його, всього jne.; lääne-ukrainas esineb ka -eho, kuid ainult pronominaalses deklinatsioonis: его, сего, всего.

27. — Isikupronoomeneis on säilinud arhailised gen. sg. vormid: мене, тебе, себе; daat.-lok. sg. esimese isiku pronomenist kõlab менѣ (< менѣ).

28. — Arvsõnade 5—80 obliikvakäänete lõpud on -ох, -ом, -ма: п'ятьо́х, -ѣ́ом, -ѣ́ма jne.

29. — Verbid, mille tüved lõpevad velaarise häälikuga, on üldistanud esimese palatalisatsiooni juhud kogu indika-tiivi vormidesse ja ka imperatiivi: печѣ́ (pro пекѣ́), печуть (pro пекуть), ja imperatiiv, kus põhjendatud oleks kolmas palatalisatsioon, kõlab: печи, печѣ́м, печѣ́ть. Vastavad vor-mid veel näit.: ляжу, можу jne.; samuti біжу 'jooksen', біжать 'бегать' jne.

30. — Kolmandas isikus esineb ukraina keeles sageli lõpp -t kadu, umbes samadel alustel nagu lõuna-suurvene murdeiski. Üldiselt jääb ta püsima (kui välja arvata reflek-

siivsed verbid, kus ta alati säilib) ainult seal, kus rõhk seisab otseselt selle lõpu ees: стоіть, сидіть, kuid ходи < ходитъ, mis murdeti koguni areneb edasi > хóде nagu скáже. Viimast tüüpi verbides on *-tš* kadu veelgi laialdasem, sageli olenemata rõhu asendist: иде, несе, знае jne. Murdeti võib ukrainas see lõpp olla ka *kõva -t*.

Kadu võib esineda ainult ainsuse 3. isikus, kuid mitte mitmuses, kuna siin lõpu *-tš* kadu sageli põhjustaks vormilist kokkulangemist ainsuse esimese isikuga.

31. — Mitmuse esimese isiku lõpuks on *-m* kõrval ka sageli *-mo* (идемо), kuna Karpaatides võib esineda ka *-me*.

32. — Imperatiivi esimeses ja teises isikus on tunnuseks *i*-vokaal, mis on arenenud vanemast *ъ*-st: несім 'viigem', несіть 'viige' (< несітьте). Vene keeles on singulari неси 'vii' analoogial see moodustamisviis pluuralis kaotsi läinud: несі ~ несіть! Ainult tuleb märkida, et see imperatiivi moodustamisviis on ukraina keeles analoogiliselt üle kantud ka *i*-verbidesse: ходім, ходіть (= ходітьте) про ходім, ходіть.

Katkend püha Basiliskose legendist.

Въ то время цѣсарьствовавъшоу Мазимизианоу приде прѣтѣвникъ въ Ас'клипиода мѣсто ннѣ коекода именовъ Агрипа, и понде на вѣстоуиѣжъ стражъ привести крѣстнианъ жрѣти ннѣ вела богомъ. блаженъи же Василискъ бѣаше въ темници плуа са и мола са и глагола' господи, помани ма и облуи моѣ приз'ваннѣ, да не отължуснѣ бѣдѣ отъ свѣтнхъ мѣжъ. и ави са юмоу господе и реуе' поманѣхъ та и выпсѣхъ твоѣ нма съ сѣштнми съ тобожъ прѣвоѣ мжуеннкы. нѣ не бои са отъ мѣжъ, азъ бо юсмъ съ тобожъ, и не имѣтъ тебе вѣдѣти страхъ уловѣуьскъ. и Василискъ же помолнкъ са видѣ двѣри темници открь-сты. кѣде же свѣтъ бысть, вѣставъ моѣи'ше стрѣгашта конны глагола ннѣ' дѣдите ми воѣжъ мало дѣни, да шедъ оустроѣжъ жннкы своа къ всѣи Хоумннѣнцѣ, по том' же придѣ къ истинноуоуоумоу жннцѣ господоу моюмоу Исоусоу Христосоу. конни же ндоша съ свѣтнмиъ Василискомъ, и шедъше прѣбѣнша съ ѣнмъ въ домоу юго. и видѣвъ братнѣ и матеръ своѣжъ моѣлаше са ннѣ глагола' прѣбѣдѣте о вѣрѣ хри-стосовѣ и молнтѣжъ сѣтворите о мнѣ къ господоу, да сѣконѣуанѣ бѣдѣ въ исповѣдани семъ' коекода же Агрипъ вѣлѣзъ въ Амалнискъ градъ сѣзѣва старѣннннѣ градъ. бѣаше же храмъ коумнр'скнн нсконн, нарн-цнѣмън Петасъ, и дроугнн Серафнмъ. онъ же близъ юго жрѣтѣжъ сѣтворнѣ нскѣлаше тѣм[ъ н] Василиска, и повелѣ привести і и ннѣ темннхъннкы въ градоу Команнскоу и тоу ннѣ сѣднн' реуе' коекода маѣнстрннаноу и конномъ' сѣказѣжше Василиска бнѣшнѣ привѣдѣте. онн же шѣдъ'ше аша скѣтѣлго Василиска и сѣказѣжше юго сѣтворнша юмоу оноушнѣ и гвоздна острѣ кѣнознша въ оноушнѣ и обоуша и н бнѣшнѣ юго женѣаѣжъ, ѣвоже крѣви юго земьжъ полнѣати' ведомъ же мжуеннкъ христосовѣ къ Команн въ велнцѣ мѣцѣ стѣ плуа пѣти свѣтн глагола'

аште оплзунтъ ся на ма плкъ, не оубонтъ са, срьд'це мое, господь
 мне помостыни, и азъ оузрьа врагы моя. молаштоу же ся иемоу
 дондоша на село, да поуныжтъ мало. господжа же селоу томоу елннѣи
 бѣаше, има иен Троиани, гости же ижжа, иже ведѣахъ сватаго Василиска,
 бѣаше же ихъ до три на десате. оныѣмъ же идѣштемъ къ квети при-
 вазаша сватаго дѣеъ соусе дворовѣ. онакы же сы съвазанѣ молиткѣ
 сътвори на длзѣ, и народѣ събѣра са къ иемоу, и абнѣ бысть трѣсъ
 и звонѣ, якоже къскоунти ведѣштиннѣ иего отъ страха. пришедѣшоу
 же народоу къ иемоу вси днѣахъ са видаште дѣеа обланствѣнѣвшѣ
 ти бо ведѣахъ и изъ давѣна соухѣ. и истоу'инкѣ изнде изъ иего, иестъ
 же и до снхъ дѣни.

Aleksander Nevski ja novgorodlaste leping sakslastega 1262.—1263. a.

1 Се азъ князь ѡлександръ. и снѣ мой
 дмитрий. с посадникомъ. михаилѣмъ
 и с тысацькымъ жирославомъ. и съ всѣ
 ми новгородци. докончахомъ миръ. с по
 5 словъ нѣмьцкымъ. шивордомъ. и с любь
 цкымъ. посломъ тидрикомъ. и с гьцкы
 мь посломъ. шаѣстенѣмъ. и съ всѣмъ лати
 ньскымъ изыкомъ. что са оучинило таже.
 межи новгороци. и межю нѣмци. и гты. и со
 10 всѣмъ латиньскымъ изыкѣмъ. то все Ѡ
 ложихомъ. а миръ докончахѣмъ. на сей
 правдѣ. новгороцѣмъ гостити. на годкыи
 берегѣ. бес пакости. а нѣмцѣмъ и гтѣмъ го
 стити. в новъгородѣ. бес пакости. и всемъ
 15 латиньскомоу изыкоу. на старъи мирѣ.
 поудѣ Ѡложихомъ а скалви поставихо

мъ. по своѣ воли и по любви. а в ратшиноу
тажю. платили ксмѣ .к̄. грѣвнѣ серебра. за
двѣ голове а третью выдахомъ. а нѣм^ц
20 мѣ и гтѣмъ. и всемоу латиньскомоу
языкоу. платити. по двѣ коунѣ ѿ ка
пи. и ѿ всакого вѣснаго товара. что
кладоуть на скалви. и продавше. и коу
пивше. а старьи мирѣ до котлигнѣ. а по
25 вгорѣцѣмъ въ становищи. на гоцко^{мъ} бе
резѣ. бес пакости въ старьи мирѣ. а зи
мнии гость. ѡже не поя^{мо}тъ нашего посла
ни новгородцѣскихъ коупецъ из нова
города. или съ гѣцького берега. а что са
30 оучинити ис котлингъ до новагорода.
или из новагорода до котлингъ. неме
цкѣмоу гости ѡже бес посла поидоуть.
то новоугородоу тажа не надобе. въ ста
рьи мирѣ. ѡже кто гоститъ в корѣлоу.
35 или нѣмци или гтаве. а что са оучини
тъ. а то новоугородоу тажа не надобе.
а которьихъ трѣх дворцъ въпросили ваша
братья послѣ. а гѣхъ^{сѣ} ксмѣ ѿстоупили
по своѣ воли. а се стараѣ наша правда.
40 и грамота. на чемъ цѣловали ѿдѣ ваши
и наши крѣтъ. а гдѣ са тажа родить тоу
ю кончати. а иноу грамоты. оу насъ нѣ
тоуть. ни потавли ксмѣ. ни вѣдамъ
на томъ крѣтъ цѣлоуемъ .: . —

Из „Рассказов о героях“.

По берегам мелководной речки, над ее мутной, ленивой водою, играет ветер, вертится над костром, как бы стремясь погасить, а на самом деле раздувая всё ярче. В костре истлевают черные пни и коряги, добытые со дна реки; они лежали там, в жирной тине, много лет; дачники вытащили их на берег, солнце высушило, и вот огонь неохотно грызет их золотыми клыками. Голубой, горький дымок стелется вниз по течению реки, шипят головни, шелково шелестит листва старых ветел, и в лад шуму ветра, работе огня — сиповатый человеческий голос:

— Мы стеснялись; стеснение было нам и снаружи, от законов, и было изнутри, из души. А они по своей воле законы ставят, для своего удобства...

Это говорит коренастый мужичок, в рубахе из домотканного холста и в жилете с медными пуговицами, в тяжелых сапогах; они давно не мазаны дегтем и кажутся склепанными из кровельного железа. У него большая, круглая голова, густо засеянная серой щетиной, красноватое, толстое лицо тоже щетинисто, видно, что в недалеком прошлом он обладал густейшей, окладистой бородой. Под его выпуклым лбом спрятаны голубоватые холодные глаза и по тому, как он смотрит на огонь, на солнце, кажется, что он слеп. Говорит он не торопясь, раздумчиво, взвешивая слова:

— Бога, дескать, нету. Нам, конечно, в трудовой нашей жизни, богом интересоваться некогда было. Есть,

нет, это даже не касается нас, а все-таки, как будто не-суразно, когда на бога малыши кричат. Бог-от не вчерась выдуман, он — привычка древних лет. Праздники отменили, ну так что? Люди водку и в будни пьют. А бывало накануне праздника, в баню сходишь, попаришься.

— Так ведь это и в будни можно, в баню-то?

— Кто говорит — нельзя? Можно, да уж смак не тот. В праздник-то сходишь в церкву, постоишь . . .

— Ходите и теперь, ведь . . .

— Смак, говорю, не тот, гражданин! Теперь и поп служит робко, и певчих нет, и свечек мало перед образами. Всё прибеднилось. А бывало поп петухом ходил, красовался; девки, бабы — нарядные — благообразно было. Теперь девок да парней в церковь палкой не загонишь. Они, вон, в час обедни, мячом играют, а то — в городки. И бабы, помоложе которые, развинулись. Баба к мужу боком становится, я, говорит, не лошадь . . .

Сиповатый голос его зазвучал горячее, он подбросил в костер несколько свежих щепок и провел пальцем по острию топора. Он устраивает сходни с берега в реку; незатейливая работа: надобно загнать в дно реки два кола и два кола на берегу, затем нужно связать их двумя досками, а к этим доскам пришить гвоздями еще четыре. Для одного человека тут всей работы — на два часа, но он не спешит и возится с нею второй день, хотя хорошо видно, что действовать топором он умеет ловко и не любит людей, которые зря тратят время.

На том берегу реки пасется скот совхоза, коровы и лошади. Из роци вышел парень с недоуздкой в руках, шагнул к рыжему коню, — конь отбежал от него и снова стал щипать траву. Словоохотливый старик, перестав затесывать кол, начал следить, как парень ловит коня, и, следя, иронически бормотал:

— Экой неуклюжий!... Опять не поймал... Ну, ну... эх, болван какой! Хватай за гриву, эй!

Парень тоже не торопился. Коня схватила за гриву молодая комсомолка, тогда парень взнуздал его и, навалься брюхом на хребет, поскакал, взмахивая локтями почти до ушей своих.

— Вот как они работают, — с полчаса время ловил коня-то, — сказал старик, закуривая. — А кабы на хозяина работал, — поторопился бы, увалень!

И не спеша снова начал затесывать кол, пропуская слова сквозь густые подстриженные усы.

— Спорить я не согласен с вами, насчет молодежи, она, конечно, действует... добровольно. Ну, однако, нам ее понять нельзя. Она, похоже, хочет все дела сразу из-делать. У нее, может, такой расчет, чтобы к пятидесяти годам все барами жили. Может, в таком расчете она и того... бесится.

— Ну, да, конечно, это слово — от нашего необразования: не бесится, а вообще, значит... действует! И — ученая, это видно. Экзамены держит на высокие должности, из мужиков метит куда повыше. Некоторые — достигают: тут недалеко сельсоветом вертит паренек, так я его подпаском знавал, потом, значит, он в Красной Армии служил, а теперь вот — пожалуйста: старики его слушать обязаны. Герой!

— Бывало парень пошагает в солдатах три-четыре года, воротится в деревню и все-таки — свой человек: ежели и покажет городскую, военную спесь, так — не надолго, покуражится годок и — опять мужик в полном виде. А теперь из Красной-то через два года приходит парень фармазон-фармазоном и сразу начинает все обстоятельства опровергать. Настоящего солдата и незаметно в нем, кроме выправки, однако — воюет против всех

граждан мужиков и нет для него никакого уёму. У него — ни усов, ни бороды еще нет, а он ставит себя учителем . . .

— Плохо учит?

Старик швырнул окурок в воду, швырнул вслед за ним щепку и, сморщив щетинистое лицо, ответил:

— Я вам, гражданин, прямо скажу: не в том досада, что учит, а в том, что правильно учит, курвин сын!

— Непонятно это!

— Нет, понять можно! Досада в том, что обидно: я всю жизнь дело знал, а оказывается не так знал, дураком жил! Вот оно что! Кабы он врал, я бы над ним смеялся, а так, как есть — он прет на меня, мне уж и утвердиться некуда. Он в хозяйстве-то вжиться не успел, по возрасту его, а чего-то нанюхался . . . Кабы из него, как из меня, земля жилы-то вытянула, так он бы про колхозы не кричал, а кричал бы: не троньте! Да-а! Он в колхоз толкает — почему? Потому, видишь ты, что он на тракториста выучился, ему выгодно на машине сидеть, колесико вертеть.

— Ведь понимаем: конечно машина — облегчает, будто. Так ведь она и обязывает: на малом поле она — ни к чему! Кабы она меньше была, чтоб каждому хозяину по машине, катайся по своей земле, а в настоящем виде она межу не признает. Она командует просто, сволочь: или общественная запашка, или — уходи из деревни куда хошь. А куда пойдешь?

— Ну да, конечно, я не спорю, — начальство свое дело знает, — заботится — как лучше. Мы понимаем, не дураки. Мы только насчет того, что легковереие большое поло. Комсомольцы, красноармейцы, трактористы вещишки, — молодой народ, подумать про жизнь у них ся время не было. Ну и происходит смятение . . .

Поплевав на ладонь, крепко сжимая топориче, красноватой, точно обожженной кистью руки, он затесывает кол так тщательно, как секут детей люди, верующие, что наказание воспитывает лучше всего. И, помолчав, загоняя кол ударами обуха в сырой, податливый песок, он говорит сквозь зубы:

— Вот, примерно, племянник мой. . . Двоюродный он, положим, а все-таки родня. Однако он мне вроде как — враг, да! . . . Он, конечно, понимает: всякому зверю хочется сыто жить, человеку — того больше. На соседе пахать не дозволено, лошадь нужна, машина — это он понимает. Говорить научились, даже попов забивают словами; поп шлепает губой, пыхтит: бох-бох, а его уже не токмо не слышать, даже и нет интереса слушать. А они его прямо в лоб спрашивают: вы чему такому научили мужиков, какой мудрости? Поп отвечает: наша мудрость не от мира сего, они — свое: кормитесь вы от какого мира? Да . . . Спорить с ними, героями, и попу трудно. . .

— Вы, гражданин, прибыли издаля, поживете да опять уедете, а нам тут до смерти жить. Я вот пятьдесят лет отжил в трудах и — достоин покоя, али не достоин? А он меня берет за грудки, встряхивает, кричит, как бешеный али пьяный. Из-за чего, спрашиваете? Будто бы я на суде неправильно показал, — там у нас кооператоров судили, за растраты что ли, не понял я этого дела. Попытка на поджог лавки действительно была, это всем известно. Суд искал причину: для чего поджигали? Одни говорят: чтобы кражу скрыть, другие — просто так, по пьяному делу. Племянник, Сергеем звать, да еще двое товарищей и девка одна, они это дело и открыли. До его приезда все жили как будто благополучно, а вкатился он, — и началась собачья склока. И то — не так, и это — не эдак, и живете вы, говорит, хуже азиатов, и вообще . . .

И требуют, чтобы меня тоже судить, будто бы я неправильно показал насчет кооператоров...

Говорит он всё более невнятно и неохотно; кажется, что он очень недоволен собой за то, что начал рассказывать. Он изображает племянника коротенькими фразами, создавая образ человека заносчивого, беспокойного, властного и неумолимого в достижениях своих целей.

— Бегают круглые сутки. Ему всё едино, что — день, что — ночь, бегают и беспокойство выдумывает. Пожарную команду устроил, трубы чистить заставляет, чтоб сажи не было. Мальчишек научил кости собирать, бабам наговаривает разное, а баба, чай сами знаете, — легковерная. В газету пишет, про учителя написал. Оттуда приехали — сняли учителя, а он у нас девятнадцать лет сидел и во всех делах — свой человек. Советник был, мимо всякого закона тропочку умел найти. На место его прислали какого-то веселенького, так он сразу потребовал земли школе под огород, под сад, опыты, дескать, надобно произвести...

Чувствуется, что, говоря о племяннике, он в его лице говорит о многих, приписывает племяннику черты и поступки его товарищей. Наконец он доходит до того, что говорит о племяннике в женском лице:

— Собрала баб, девок...

— Это вы — о ком?

— Да всё о затеях его. Варвара-то Комарихина до его приезда тихо жила, а теперь тоже воеводит. — Загоняет баб в колхозы, ну, а бабы, известно, перемену жизни любят. Заныли, заскулили, дескать, в колхозе — легче.

Он сплюнул, сморщил лицо и замолчал, ковыряя ногтем ржавчину на лезвее топора. Коряги в центре костра сгорели, после них остался грязновато-серый пепел, а вокруг его всё еще дышат дымом огрызки кривых корней; огонь доедает их нехотя.

— И мы, будучи парнями, буйнили на свой пай, — задумчиво говорит старик. — Ну, у нас другой разгон был, другой! Мы не на всё наускаивали. И их число небольшое, даже вовсе малое, однако жизнь они одолевают. Супротив их, племянников-то этих, — мир, ну, а оборотиться миру — нечем! И понемножку переваливается деревня на ихнюю сторону. Это — надобно признать.

Встав, взял на руки отрезок горбуши, взвесил его и, снова бросив на песок, сказал:

— Я — понимаю! Всё это, значит, определено... Не увернешься. Кулаками дураки машут. Вообще мы, старики, можем понять: ежели у нас имущество сокращают и даже вовсе отнимают, стало быть государство имеет нужду. Государство — человеку защита, зря обижать его не станет.

И, разведя руками, приподняв плечи, он докончил с явным недоумением на щетинистом лице, в холодных глазах:

— А добровольно сдать имущество в колхоз — этого мы не можем понять! Добровольно никто ничего не делает, все люди живут по нужде, так покоя веков было. Добровольно-то и Христос на крест не шел, ему отцом было приказано.

Он замолчал, а потом, примеривая доску на колья, чихнул и проговорил очень жалобно:

— Дали бы нам дожить, как мы привыкли!

Идет прочь от костра, ветер гонит за ним серое облачко пепла. Крякнув, он поднимает с земли доску и бормочет:

— Жить, старикам, осталось пустяки. Мы, молодые-то, никому не мешали... Да... Живи, как хошь, толстей, как кот...

Чадят головни; синий, кудрявый дымок летит над рекой...

Песня о Соколе.

Море огромное, лениво вздыхающее у берега — уснуло и неподвижно в дали, облитой голубым сиянием луны. Мягкое и серебристое, оно слилось там с синим южным небом и крепко спит, отражая в себе прозрачную ткань перистых облаков, неподвижных и не скрывающих собою золотых узоров звезд. Кажется, что небо всё ниже наклоняется над морем, желая понять то, о чем шепчут неугомонные волны, сонно всползая на берег.

Горы, поросшие деревьями, уродливо изогнутыми норд-остом, резкими взмахами подняли свои вершины в синюю пустыню над ними, суровые контуры их округлились, одетые теплой и ласковой мглой южной ночи.

Горы важно-задумчивы. С них на пышные зеленоватые гребни волн упали черные тени и одевают их, как бы желая остановить единственное движение, заглушить немолчный плеск воды и вздохи пены, — все звуки, которые нарушают тайную тишину, разлитую вокруг вместе с голубым серебром сияния луны, еще скрытой за горными вершинами.

— А-ала-ах-а-акбар!... — тихо вздыхает Надыр-Рагим-Оглы, старый крымский чабан, высокий, седой, сожженный южным солнцем, сухой и мудрый старик.

Мы с ним лежим на песке у громадного камня, оторвавшегося от родной горы, одетого тенью, поросшего мхом, — у камня печального, хмурого. На тот бок его, который обращен к морю, волны набросали тины, водо-

рослей, и обвешанный ими камень кажется привязанным к узкой песчаной полоске, отделяющей море от гор. Пламя нашего костра освещает его со стороны, обращенной к горе, оно вздрагивает, и по старому камню, изрезанному часто сетью глубоких трещин, бегают тени.

Мы с Рагимом варим уху из только что наловленной рыбы и оба находимся в том настроении, когда всё кажется призрачным, одухотворенным, позволяющим проникать в себя, когда на сердце так чисто, легко, и нет иных желаний, кроме желания думать.

А море ластится к берегу, и волны звучат так ласково, точно просят пустить их погреться к костру. Иногда в общей гармонии плеска слышится более повышенная и шаловливая нота — это одна из волн, посмелее, подползла ближе к нам.

Рагим лежит грудью на песке, головой к морю, и вдумчиво смотрит в мутную даль, опершись локтями и положив голову на ладони. Мохнатая баранья шапка съехала ему на затылок, с моря веет свежестью в его высокий лоб, весь в мелких морщинах. Он философствует, не справляясь, слушаю ли я его, точно он говорит с морем:

— Верный богу человек идет в рай. А который не служит богу и пророку? Может, он — вот в этой пене... И те серебряные пятна на воде, может, он же... кто знает?

Темное, могуче размахнувшееся море светлеет, местами на нем появляются небрежно брошенные блики луны. Она уже выплыла из-за мохнатых вершин гор и теперь задумчиво льет свой свет на море, тихо вздыхающее ей навстречу, на берег и камень, у которого мы лежим.

— Рагим!.. Расскажи сказку... — прошу я старика.

— Зачем? — спрашивает Рагим, не оборачиваясь ко мне.

— Так! Я люблю твои сказки.

— Я тебе всё уж рассказал... Больше не знаю... Это он хочет, чтобы я попросил его. Я прошу.

— Хочешь, я расскажу тебе песню? — соглашается Рагим.

Я хочу слышать старую песню, и унылым речитативом, стараясь сохранить своеобразную мелодию песни, он рассказывает.

I

„Высоко в горы вполз Уж и лег там в сыром ущелье, свернувшись в узел и глядя в море.

„Высоко в небе сияло солнце, а горы зноем дышали в небо, и бились волны внизу о камень...

„А по ущелью, во тьме и брызгах, поток стремился навстречу морю, гремя камнями...

„Весь в белой пене, седой и сильный, он резал гору и падал в море, сердито воя.

„Вдруг в то ущелье, где Уж свернулся, пал с неба Сокол с разбитой грудью, в крови на перьях.

„С коротким криком он пал на землю и бился грудью в бессильном гневе о твердый камень...

„Уж испугался, отполз проворно, но скоро понял, что жизни птицы две-три минуты...

„Подполз он ближе к разбитой птице и прошипел он ей прямо в очи:

„— Что, умираешь?

„— Да, умираю, — ответил Сокол, вздохнув глубоко. — Я славно пожил!.. Я знаю счастье!.. Я храбро бился!.. Я видел небо... Ты не увидишь его так близко!.. Эх, ты, бедняга!

„— Ну, что же — небо? — пустое место... Как мне там ползать? Мне здесь прекрасно... тепло и сыро!

„Так Уж ответил свободной птице и усмехнулся в душе над нею за эти бредни.

„И так подумал: „летай иль ползай, конец известен; все в землю лягут, всё прахом будет...“

„Но Сокол смелый вдруг встрепенулся, привстал немного и по ущелью повел очами.

„Сквозь серый камень вода сочилась, и было душно в ущелье темном и пахло гнилью.

„И крикнул Сокол с тоской и болью, собрав все силы:

„— О, если б в небо хоть раз подняться!.. Врага прижал бы я... к ранам груди и... захлебнулся б моей он кровью!.. О, счастье битвы!..“

„А Уж подумал: „должно быть, в небе и в самом деле пожить приятно, коль он так стонет!..“

„И предложил он свободной птице: — „А ты подвинься на край ущелья и вниз бросайся. Быть может, крылья тебя поднимут и проживешь еще немного в твоей стихии“.

„И дрогнул Сокол и, гордо крикнув, пошел к обрыву, скользя когтями по слизи камня.

„И подошел он, расправив крылья, вздохнул всей грудью, сверкнул очами и — вниз скатился.

„И сам, как камень, скользя по скалам, он быстро падал, ломая крылья, теряя перья...“

„Волна потока его схватила и, кровь оmyвши, одела в пену, умчала в море.

„А волны моря с печальным ревом о камень бились... И труп птицы не видно было в морском пространстве...“

II

„В ущелье лежа, Уж долго думал о смерти птицы, о страсти к небу.“

„И вот взглянул он в ту даль, что вечно ласкает
очи мечтой о счастье.

„— А что он видел, умерший Сокол, в пустыне этой
без дна и края? Зачем такие, как он, умерши, смущают
душу своей любовью к полетам в небо? Что им там ясно?
А я ведь мог бы узнать всё это, взлетевши в небо хоть
не надолго.

„Сказал и — сделал. В кольцо свернувшись, он пры-
нул в воздух и узкой лентой блеснул на солнце.

„Рожденный ползать — летать не может!.. Забыв
об этом, он пал на камни, но не убился, а рассмеялся...

„— Так вот в чем прелесть полетов в небо! Она —
в паденьи!.. Смешные птицы! Земли не зная, на ней
тоскуя, они стремятся высоко в небо и ищут жизни в
пустыне знойной. Там только пусто. Там много света,
но нет там пищи и нет опоры живому телу. Зачем же
гордость? Зачем укору? Затем, чтоб ею прикрыть без-
умство своих желаний и скрыть за ними свою негодность
для дела жизни? Смешные птицы!.. Но не обманут те-
перь уж больше меня их речи! Я сам всё знаю! Я —
видел небо... Взлетел в него я, его измерил, познал
паденье, но не разбился, а только крепче в себя я верю.
Пусть те, что землю любить не могут, живут обманом.
Я знаю правду. И их призывам я не поверю. Земли
творенье — землей живу я.

„И он свернулся в клубок на камне, гордясь собою.

„Блестело море всё в ярком свете, и грозно волны
о берег бились.

„В их львином реве гремела песня о гордой птице,
дрожали скалы от их ударов, дрожало небо от грозной
песни!

„Безумству храбрых поем мы славу!

„Безумство храбрых — вот мудрость жизни! О, смелый Сокол! В бою с врагами истек ты кровью... Но будет время — и капли крови твоей горячеей, как искры, вспыхнут во мраке жизни и много смелых сердец зажгут безумной жаждой свободы, света!

„Пускай ты умер!.. Но в песне смелых и сильных духом всегда ты будешь живым примером, призывом гордым к свободе, к свету!

„Безумству храбрых поем мы песню!..“

... Молчит опаловая даль моря, певуче плещут волны на песок, и я молчу, глядя в даль моря. На воде всё больше серебряных пятен от лунных лучей... Наш котелок тихо закипает.

Одна из волн игриво вскатывается на берег и, вызывая шумя, ползет к голове Рагима.

— Куда идешь?.. Пшла! — машет на нее Рагим рукой, и она покорно скатывается обратно в море.

Мне нимало не смешна и не страшна выходка Рагима, одухотворяющего волны. Всё кругом смотрит странно-живо, мягко, ласково. Море так внушительно спокойно, и чувствуется, что в свежем дыхании его на горы, еще не остывшие от дневного зноя, скрыто много мощной, сдержанной силы. По темносинему небу золотым узором звезд написано нечто торжественное, чарующее душу, смущающее ум сладким ожиданием какого-то откровения.

Всё дремлет, но дремлет напряженно-чутко, и кажется, что вот в следующую секунду всё встрепенется и зазвучит в стройной гармонии неизъяснимо сладких звуков. Эти звуки расскажут про тайны мира, разъяснят их уму, а потом погасят его, как призрачный огонек, и увлекут с собой душу высоко в темносинюю бездну, откуда навстречу ей трепетные узоры звезд тоже зазвучат дивной музыкой откровения...

1895.

Песня о Буревестнике.

Над седой равниной моря ветер тучи собирает.
Между тучами и морем гордо реет Буревестник, черной
молнии подобный.

То крылом волны касаясь, то стрелой взмывая к тучам,
он кричит, и тучи слышат радость в смелом крике
птицы.

В этом крике — жажда бури! Силу гнева, пламя
страсти и уверенность в победе слышат тучи в этом крике.

Чайки стонут перед бурей, — стонут, мечутся над
морем и на дно его готовы спрятать ужас свой пред бурей.

И гагары тоже стонут, — им, гагарам, недоступно
наслажденье битвой жизни: гром ударов их пугает.

Глупый пингвин робко прячет тело жирное в утесах...
Только гордый Буревестник реет смело и свободно
над седым от пены морем!

Всё мрачней и ниже тучи опускаются над морем, и
поют и рвутся волны к высоте навстречу грому.

Гром грохочет. В пене гнева стонут волны, с ветром
споря. Вот охватывает ветер стаи волн объятьем крепким
и бросает их с размаху в дикой злобе на утесы,
разбивая в пыль и брызги изумрудные громады.

Буревестник с криком реет, черной молнии подобный,
как стрела, пронзает тучи, пену волн крылом срывает.

Вот он носится, как демон, — гордый, черный демон
бури, — и смеется и рыдает... Он над тучами смеется,
он от радости рыдает!

В гневе грома, — чуткий демон, — он давно усталость слышит, он уверен, что не скроют тучи солнца, — нет, не скроют!

Ветер воет... Гром грохочет...

Синим пламенем пылают стаи туч над бездной моря. Море ловит стрелы молний и в своей пучине гасит. Точно огненные змеи, вьются в море, исчезая, отраженья этих молний.

— Буря! Скоро грянет буря!

Это смелый Буревестник гордо реет между молний над ревущим гневом моря, то кричит пророк победы:

— Пусть сильнее грянет буря!..

1901.

Vastutav toimetaja M. Rauk. Korrektor B. Vahi. Tehniline toimetaja H. Treumann. Laduda antud: 3. IV 1941. Trükki antud: 23. IV 1941. Trükitähtede arv trükipoognas: 31152. Trükipoognate arv: $7\frac{1}{4}$. Autori arvutuspognate arv: 5,12. Kirjastuse arvutuspognate arv: 5,23. Trükivarv: 1650 eksemplari. Kaust: D 5. Paber: 56×79 cm. $\frac{1}{32}$. Trükikoja tellimise № 386. MB = 4273. Trükikoda: Nats. K. Mattiesen, Tartu, Vallikraavi 4.

Проф. П. Арумаа. „Очерк истории русского языка“. Печатано на эстонском языке. ГИЗ Педагогическая Литература, Таллин.
Нац. типография К. Маттисен, Тарту, Валликраави 4.

Rbl. 7. -

A-12337